

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

NATIONALMUSEETS
ARBEJDSMARK
1959

NATIONALMUSEETS
ARBEJDSMARK
1959

NATIONALMUSEET
KØBENHAVN

INDHOLD

<i>Olaf Olsen og O. Crumlin Pedersen: Arkæologi under vandet</i>	5
<i>Hans Stiesdal: Arkæologi fra luften</i>	21
<i>Axel Steensberg: Brede</i>	34
<i>Marie-Louise Buhl: Ægyptens hellige kat</i>	51
<i>Erik Skov: Næstved gråbrødrekloster</i>	57
<i>Hans Helbæk: På markvandring gennem oldtidens agre</i>	69
<i>D. Yde-Andersen: Lidt om arbejderundersøgelserne</i>	83
<i>Ole Klindt-Jensen: To krigergreve fra Bornholms jernalder</i> .	90
<i>Mogens Ørsnes: Ny viden om jernalderens våbenofre</i>	101
<i>Georg Galster: Danske efterligninger af fremmed mønt fra nyere tid</i>	109
<i>Otto Norn: Farverne i vore kirker</i>	123
<i>Halfdan Siiger: Et islamisk fabeldyr fra middelalderen</i>	134

Omslaget viser persisk fabeldyr af bronze set på baggrund af persisk fint tøj med mønstre i guldtråd (jfr. Halfdan Siigers artikel). Fot. Lennart Larsen.

Titelvignet: Bronzedupsko fra yngre romersk jernalder, udgravet i Ejsbøl (jfr. Mogens Ørsnes' artikel).

Arkæologi under vandet

VIKINGESKIBENE VED SKULDELEV I ROSKILDE FJORD

Af OLAF OLSEN og O. CRUMLIN PEDERSEN

DE LANGE kyster og talrige øer gjorde tidligt vort lands beboere fortrolige med havet. Allerede stenaldermanden drog på opdagerfærd i øriget i sin båd, og lige til vor egen tid har ethvert samkvem mellem øerne måttet ske ad søvejen. Også den væsentlige del af vore forbindelser med udlandet er røgtet af skibsfarten, så langt tilbage de historiske efterretninger rækker, og for vor handel er søen stadigvæk den vigtigste transportvej.

Nogen uselvisk velgører er havet imidlertid ikke. Det kræver sin tribut, både i menneskeliv, skibe og gods. I tidens løb er tusinder af fartøjer forlist i de danske farvande, sunket i storm og uvejr eller fanget af grunde og rev. Og i krig mod hverandre har menneskene ydet havet langt mere, end det selv forlangte.

En del af sit bytte giver havet dog fra sig igen. De skibe, der er sunket på lavt vand, søndres af strøm og bølgegang eller knuses af isens pres, og vragskib og skibstømmer herfra skylles ind på kysterne. Men fra de skibe, der møder deres skæbne på større dybder, driver højst lidt ladning og løsøre i land. Selv lægger de sig stille til rette på havets bund.

Her ligger de nu, beskyttet og konserveret af vandet, oftest skjult i dynd og sand, næsten eet med havbunden. Bronzealderens snabelstævnedede båd, vikingehøvdingens langskib, middelalderbondens sildeskude, hansekøbmandens kogge, svenskekrigenes orlogsskib, kompagnihandelens ostindiefarer – alle er de her. Tavse upåagtede minder fra vort lands fortid.

Om disse store rigdomme på havets bund findes kun få vidnesbyrd på danske museer. De hidtidige skibsudgravninger er alle sket på land: Hjortspringbåden og Nydambådene i offermoser, Ladbyskibet i en gravhøj, Eltangskibet i en udtørret vig. Fra havet er kun *vragdele* hentet op, og de stykker, der kan påkalde større interesse, er hurtigt talt op. Den gamle By i Aarhus ejer en stor mastefisk – en svær træklods, beregnet til at støtte masten – fra et vikingskib, fisket op i Aarhusbugten for en halv snes år siden. Museet på Koldinghus rummer en samling skibsdele fra forskellige vrage i Kolding Fjord, deriblandt et fire meter langt sideror fra et tidligmiddelalderligt skib. Et andet sideror, noget mindre, men ædlere af form og sikkert ældre, er i 1958 bjerget af en fisker i Kattegat ud for Vorså. Dette interessante stykke vil efter konservering på Nationalmuseet blive udstillet på Bangsbomuseet i Frederikshavn.

I noget større omfang er vrage repræsenteret på museerne ved opfisket og ilanddrevet løsøre. Bedst kendt er vist de mange kanoner, som fiskere og vragedykkere har hentet op fra sunkne orlogsskibe, og som især Tøjhusmuseet har en rig samling af. Førstepladsen indtages her af en række smedede middelalderlige jernkanoner, alle fra vrage ved Anholt. Nationalmuseet ejer to sådanne kanoner: en „svingbasse“, som en fisker fik i sit net i 1807, og en „skærmbrykker“, som Switzers dykkere i 1847 bragte op sammen med syv andre kanoner fra dækket af en tilsyneladende særdeles velbevaret orlogsmænd fra 1400-tallet. Perlen blandt Nationalmuseets undersøiske fund er dog den fornemme lille bronze-madonna, vor ældste Maria-skulptur, der i 1845 blev fisket op i Randers Fjord. Af andet prominent vragskib i Museets samlinger må nævnes et tyltv økser og nogle klæberstenskar fra vikingetiden, fundet forskellige steder ved Jyllands østkyst; de må være kastet over bord fra eller gået ned med skibe fra Norge. Seksten messingfade og en del småting stammer fra et 1400-tals vrage i Køge havn. Flere rhinske stentøjskander fra 1500-tallet, såkaldte „skægmand“, er fisket op i Nordsøen. Fra Øresund er bl. a. forskellige messing- og tinsager fra 1600-tals skibe, sunket ud for

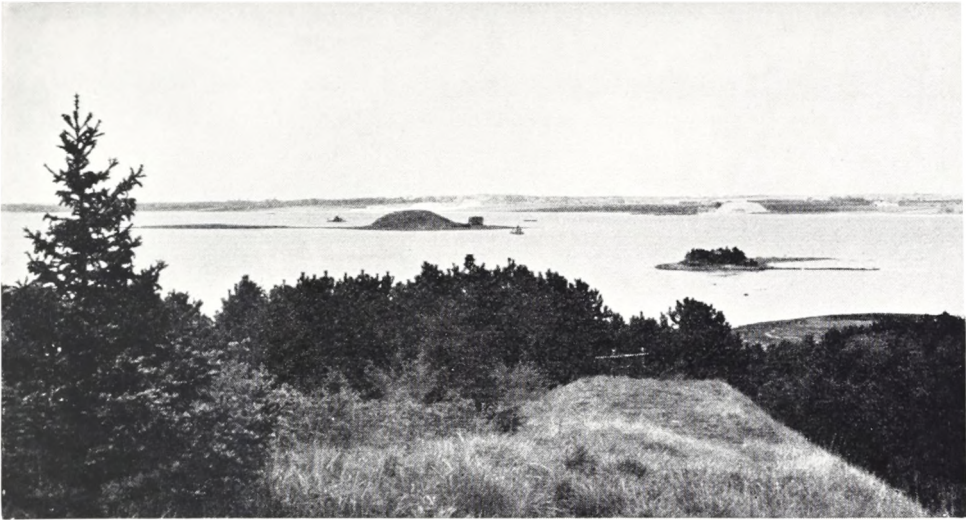

Fig. 2. Roskilde Fjord, set fra Skuldelev ås. Peberrenden, der er spærret ved sænkning af stenlastede skibe på tværs af renden, løber mellem de to små øer Kolholm og Peberholm, der ses på fotografiet. Fot. Olaf Olsen 1959.

Espergærde, kommet til Nationalmuseet, og på Københavns red er fundet et antal „plåter“, de mærkelige svenske plademønter af kobber fra 1600-tallet, der kan veje helt op til 29 pund. Også Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg og adskillige provinsmuseer ejer en del vraggods. De fleste af disse fund bærer imidlertid tilfældighedens præg. Som oftest er de gjort af folk i andet ærinde, uden antikvarisk sigte, og kun et enkelt af fundene har afstedkommet en egentlig arkæologisk undersøgelse. Det var det allerede omtalte sideror, der i 1943 blev fisket op i Kolding Fjord.

På initiativ af museet på Koldinghus søgte man samme år ved hjælp af dykkere efter det skib, hvorfra roret stammede. Dette fartøj blev dog ikke lokaliseret, vel fordi det slet ikke er sunket i Kolding Fjord. Fundet af sideroret er i sig selv ikke noget bevis for et forlis, det kan jo blot have revet sig løs fra sit skib. Men eftersøgningen bragte vraget af et andet middelalderligt fartøj for dagen, og Nationalmuseets daværende direktør, Poul Nørlund, trak selv i dykkerdragt og gik ned til dette vrage, der ligger i et tykt lag dynd. Trods den ringe sigtbarhed kunne skibets størrelse fastslås nogenlunde, og en del vragtømmer blev hentet op. Herved lykkedes det at udlede vigtige træk af skibets konstruktion. Knud E. Hansen har skrevet en instruktiv artikel herom i Handels- og Søfartsmuseets årbog for 1944.

Arkæologisk udforskning af vrage på havbunden ved hjælp af dykkerudrustning af traditionel type er forbundet med betydelige ulemper. Det meget tunge udstyr stiller fysiske krav til brugeren, som de fleste bogmennesker vil have svært ved at honorere, og tilfredsstillende resultater vil først kunne op-

nås efter en omfattende skoling og stadig træning, som de færreste kan afse tid og kræfter til. Arkæologen vil da – bortset fra eventuelle kortvarige besøg på havbunden – være henvist til at følge de professionelle dykkes arbejde ved vraget fra overfladen, hvilket ikke er videre hensigtsmæssigt. Hertil kommer, at det store og kostbare materiel, der kræves til arbejdet, gør undersøgelserne meget bekostelige.

Helt nye muligheder for den undersøiske arkæologi er imidlertid opstået med den såkaldte svømmedykning, som udvikledes under den sidste verdenskrig. Svømmedykkeren, populært kaldet frømanden, adskiller sig fra den gammeldags dykker i flere henseender. Hans udstyr er ganske let, og ved hjælp af blylodder i bæltet justerer han sin vægt, således at han får samme vægtfylde som vandet. Endvidere medbringer han selv den luft, han skal bruge, i trykflasker, som han bærer på ryggen, og er således ikke afhængig af lufttilførsel fra ledsagebåden. De tunge blystøvler, som dykkeren nøjsommeligt stolprer rundt på bunden i, har frømanden udskiftet med svømmefødder. Han er derfor overordentlig mobil, svømmer hurtigt og ubesværet under vandet og kommer let fra sted til sted, medens dykkeren ofte hemmes i sin bevægelighed af mudder og blød bund. Til gengæld er frømanden i sit lette udstyr ikke meget bevendt i stærk strøm, og når det kommer til hårdt arbejde, kan han slet ikke hamle op med dykkeren, der står solidt plantet på havbunden. Frømanden kan således ikke erstatte den almindelige dykker, selv om han på nogle punkter er denne overlegen.

De krav, som frømandsdykningen stiller til sine udøvere, er ikke store: en normal fysik, gode lunger, sunde øren og kendskab til almindelige forsigtighedsregler ved dykning. Her kan enhver være med. Selv museumsmanden vil efter få timers øvelse kunne dykke nogenlunde manerligt med frømands-udstyr.

I Middelhavets klare og varme vand har franske, italienske og spanske frømænd efter krigen gjort betydningsfulde fund af fartøjer fra antikkens tid. Navnkundige er især Jacques-Yves Cousteau's undersøgelser af et stort græsk handelsskib, som ligger sunket ud for Marseille, lastet med keramik og vin i amphora'er. Men også på vore mere tempererede himmelstrøg har frømænd formået at gøre værdifulde arkæologiske observationer, omend i mere beskedent omfang. Således har Göteborgs Amatördykarklubb under Jerker Lundells entusiastiske ledelse registreret et stort antal skibsvrag ved Bohuslens skærgårdskyst.

Med sine beskedne dybder og sit forholdsvis klare vand skulle havet omkring Danmark yde gode betingelser for en arkæologisk udforskning ved frømænd. For Nationalmuseet måtte det være en naturlig sag at tage denne opgave op. Selve dykningen, observationen af vrage, kunne dog ikke være os

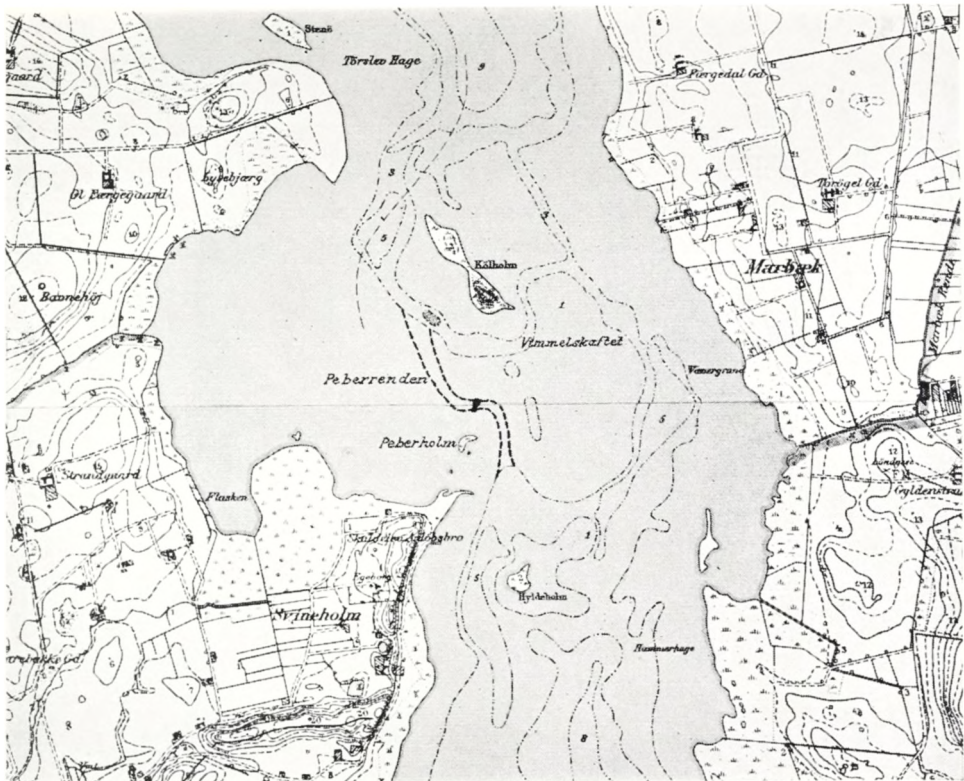

Fig. 3. Roskilde Fjord nord for Skuldelev. Udsnit af Geodætisk Instituts Målebordsblad. På kortet er skitseret Peberrendens formentlige forløb og spærringens beliggenhed.

nok, vi måtte søge at finde frem til en videnskabeligt forsvarlig undersøisk udgravningsteknik. At dykke kunne vi lære af andre. Udgravningen under vandet, der frembyder helt andre problemer end udgravning på land, måtte vi derimod lære os selv. Til vor første undersøgelse, som øvelsesopgave, valgte vi derfor et lettilgængeligt objekt på ringe dybde og i roligt vand: skibsspærringen ved Skuldelev i Roskilde Fjord.

Det skulle vise sig at være et heldigt valg.

Nord for Skuldelevs lille fiskerhavn, ca. 5 km syd for Frederikssund, er Roskilde Fjord mere end 2 km bred. Fjorden er her meget grund, vanddybden overstiger sjældent en meter, og al sejlads med større fartøjer foregår ad en smal sejlrende, der løber mellem øen Kølholm og fjordens østbred. Sejlløbet er på denne strækning kunstig, gravet i forrige århundrede for at opbølge søtrafikken på Roskilde. I ældre tid var skibsfarten henvist til de naturlige render, som den stadige tidevandsstrøm i fjorden har skabt. Om disse render giver søkortet kun mangelfuld besked. Men ved hjælp af oplysninger fra fiskerne i Skuldelev kan følgende billede tegnes, jfr. fig. 3: Nord for Kølholm

findes een naturlig sejlrende. Den løber vest om øen og deler sig her i to løb, Peberrenden, der efter et kort slag mod øst finder sydover, og Vimmelskaftet, der – som navnet antyder – bugter og slynger sig bravt, før det i syd atter forenes med strømmen fra Peberrenden. Af de to løb har Peberrenden således været det mest direkte og det letteste at følge. Men denne rende er mellem Kølholm og den lille ø Peberholmen spærret af en stor stendynge, hvorfra der fra tid til anden er fremdraget skibstømmer. Over spærringen er der kun 0,5–1 m vand ved normal vandstand, og sejlløbets blokering er således effektiv den dag i dag. Dog har fiskerne fra Skuldelev i begyndelsen af dette århundrede brudt en smal rende gennem spærringen, således at de kan passere hen over den med deres både.

At spærringen må have en militær årsag, kan der næppe være tvivl om. Den lokale tradition har da også sin forklaring på fænomenet. Den siger, at spærringen er skabt af dronning Margrethe, der lod et skib laste med sten og sænke på tværs af sejlrenden for at hindre sine fjender i at nå frem til Roskilde ad søvejen. Denne tradition behøver dog ingenlunde at være særlig gammel. I folkemindet står dronning Margrethe som en slags fællesnævner for middelalderen. Overalt i Danmark knyttes hendes navn til historiske steder og fortidsminder uden nogen rimelig grund. Forklaringen er vel den, at den mægtige dronning er en af de få skikkelser fra vor middelalders historie, hvis navn og gerning kendes af hvermand.

Alligevel har også fagfolk længe slået sig til tåls med traditionens vidnesbyrd og uden videre anset spærringen ved Skuldelev for at stamme fra den sene middelalder. End ikke fundet af karakteristiske vragsdele – et kølsvin som fiskerne hentede op, da de gennembrød spærringen, og et spant, der blev bjærget ved en lille undersøgelse, som Nationalmuseet foretog i spærringens øverste lag i 1947 – foranledigede en revision af den traditionelle datering. I 1956, da to amatørfrømand fra Roskilde havde bjærget endnu et spant, blev spørgsmålet imidlertid taget op af den ene af denne artikels forfattere, O. Crumlin Pedersen, der ved sammenligning med andre nordiske skibsfund kunne sandsynliggøre, at vragsdelene måtte stamme fra et fartøj fra vikingetidens slutning. På dronning Margrethes tid kunne skibet under ingen omstændigheder have været i brug.

Denne vigtige opdagelse blev afgørende for valget af Skuldelev-spærringen som objekt for vor første undersøiske udgravning. Til arbejdet, der indledtes i sommeren 1957 og videreførtes den følgende sommer, modtog Nationalmuseet betydelige økonomiske tilskud, først fra nu afdøde sølvsmed Kay Bojesen, museets gode ven og velgører, der entusiastisk fulgte udgravningens forløb, siden tillige i rigt mål fra Wm. Vetts Fond, som bl. a. satte os i stand til at anskaffe et komplet frømandsudstyr. Skandinavisk Akryl Industri, Viby,

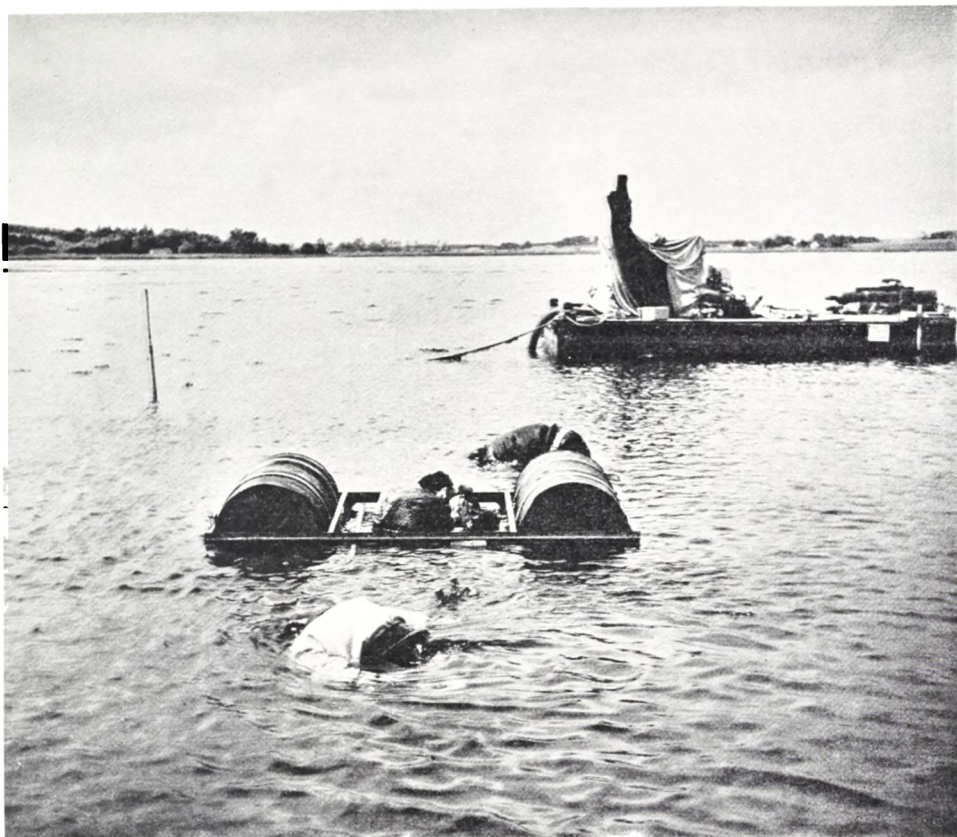

Fig. 4. Der fjernes sten fra Skuldelev-spærringen. I baggrunden den forankrede arbejdsflåde.
Fot. O. Crumlin Pedersen 1958.

stillede straks en pram til rådighed for undersøgelsen og forærede sidenhen Nationalmuseet en særdeles nyttig plastic-jolle med plexiglasrude i bunden, beregnet til vragobservation fra overfladen. Fra Frederikssund Skibsværft lånte vi en stor arbejdsflåde, som vi anvendte som udgangspunkt ved undersøgelsen. Falcks Redningskorps i Roskilde forsynede os på meget favorable vilkår med udrustning og stod os bi med råd og dåd. Også fiskerne i Skuldelev, og da især fisker Hans Nicolaisen, kom os stedse til hjælp. Overalt mødte vi en udstrakt velvilje. Alle – både nævnte og unævnte – bringer vi en hjertelig tak. I selve undersøgelserne har forfatterne været bistået over kortere og længere perioder af stud. mag. Ole Feldbæk, stud. arch. Knud J. Krogh, stud. art. Aage Skjelborg og student Per Wulff.

En tidlig sommermorgen i 1957 lagde vor lille ekspedition ud fra Frederikssund. Ombord på skibsværftets arbejdsflåde, der rummede det meste af vort udstyr, stod vi ned gennem fjorden på slæb efter en fiskekutter. Forud havde vi gennemgået et nødtørftigt frømandskursus. Nu skulle vore nyhver-

vede kundskaber og det materiel, som vi havde lånt eller sammenflikket i vinterens løb, prøves i praksis. Med flåden vel forankret ved kanten af spærringen iførte vi os de tætsluttende overtræksdragter af gummilærred, der er en nødvendig del af frømandens udstyr på vore tempererede breddegrader. Selv på varme sommerdage må man bære uldent tøj under dragterne, hvis vandets kulde skal holdes ude.

Bevæbnet med høstriver sprang vi dernæst i vandet. Dybde og bundforhold ved spærringen trådte klart frem, efterhånden som vi ved hjælp af riverne fik rensset den for vegetation. Stenene lå i et ca. 10 meter bredt strøg i omtrent nord-sydlig retning, som en undersøisk dæmning, der forbandt de lavvandede områder på begge sider af Peberrenden med en knapt 50 meter lang stenryg. Gik man ud over stenkanten mod vest, dumpede man ned i et tre meter dybt hul, en rest af den gamle sejlrende, der østover kun var omkring 1.5 meter dyb – vel på grund af tilsanding efter rendens lukning. Gennem gummiskoene, der var trukket over dragtens fødder til værn mod de skarpe sten og skaller, mærkedes tydeligt bundens beskaffenhed. Spærringens marksten lod sig ikke forveksle med det bløde slam i rendens bund eller den faste, plane overflade af de udstrakte skallebanker, der dækker fjordbunden i hele dette område.

For at få et nøjere billede af spærringens form var det imidlertid nødvendigt at måle den op. Til brug herfor samt for at kunne orientere os under det videre arbejde og indmåle eventuelle fund udspændte vi en måleline på langs af spærringen mellem to svære betonklodser, som vi gravede ned i fjordbunden. Ud fra denne kunne vi opmåle spærringens udstrækning og form (indtegnet med rødt i fig. 5). Svømmemaskerne, hvis glas dækker det meste af ansigtet, tillod os at se enhver af bundens detaljer, om blot vandet var klart nok. Og det var næsten altid tilfældet. Takket være den stadige strøm i renden fik opmudret slam sjældent lejlighed til at ødelægge sigtbarheden for os.

Fiskernes gennemsejlingsrende ved spærringens midte var let at finde; trådte man ud i den, steg vandet pludseligt til armhulerne. På bunden af denne rende skimtedes en egebjælke, og her satte vi ind for at finde resterne af det skib, der så mange gange havde givet tømmer fra sig. Kun en kort længde af bjælken lod sig se. I begge ender forsvandt den ind mellem sten og skaller.

Det slidsomme arbejde med at fjerne de mange sten begyndte. En jolle blev fortøjet mellem de to mand, der fiskede sten op, og i løbet af kort tid fik de fyldt båden. Medens stenlasten fragtedes ud til rendens dybe del for at blive lempet over bord, kunne vort vigtigste udgravningsredskab, en spulepumpe, tages i brug til at rense området for slam og skaller, så nye sten blev frilagt. Spulepumpen var en almindelig lille motordrevet brandsprøjte, hvis stråle under vandet sendte slammet ud som en grå tåge i strømmen. Efter-

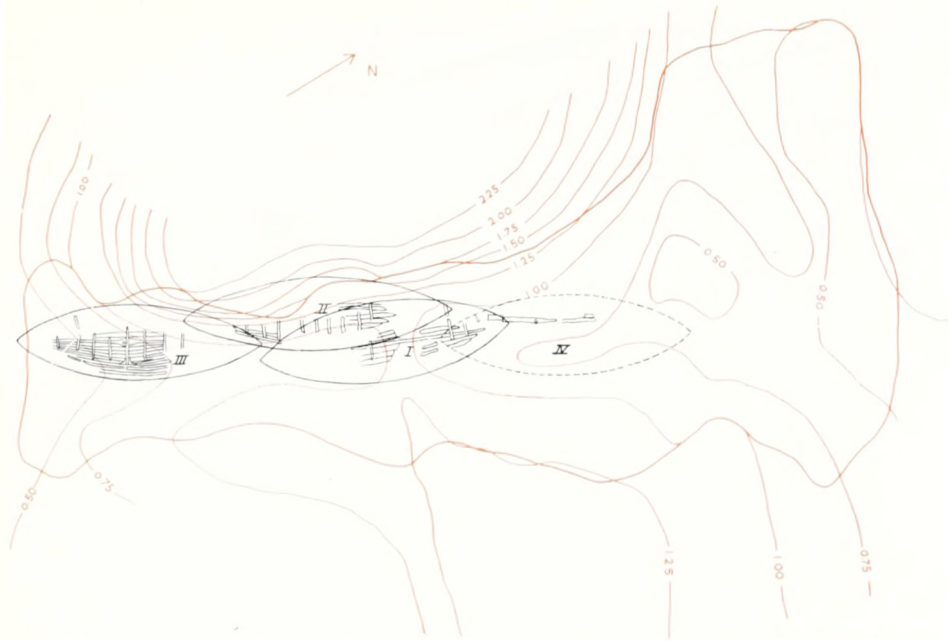

Fig. 5. Skuldelev-spærringen. Udgravningsplan 1 : 400. Dybdekoter og spærringens afgrænsning er indtegnet med rødt konturerne af de hidtil fundne skibe samt de blotlagte vragedele med sort. Opmålt 1957 og 1958 af O. Crumlin Pedersen og Olaf Olsen. Tegnet af Knud J. Krogh.

hånden som stenene fjernedes, dukkede mere træ frem, og det skulle ikke vare længe, før det stod os klart, at den svære bjælke var kølen af et skib med fyrretræs-bordklædning og spanter af eg. Vraget kunne følges både nord- og sydover. Mod nord endte kølen med en skrå-lask, hvorfra forstævnen i sin tid har rejst sig. Hele denne stævn var imidlertid forsvundet sammen med det meste af fartøjets ene side. Skibet havde ved sænkningen lagt sig lidt over mod havgbord, så ræling og planker i styrbordssiden rakte i vejret og vel hurtigt er brudt sønder og ført bort af is og strøm.

En enkelt, svær egebjælke lod sig ikke føje ind i billedet af dette skib. Med god grund, thi den viste sig at være kølen af et helt andet skib, der var sænket ganske nær op ad det først fundne. Tynde bordplanker og dele af brede, smukt forarbejdede spanter herfra kom til syne, efterhånden som vi frilagde vrages nordende.

Hver enkelt del af skibene blev skitseret og indmålt før optagelsen, og også fotografering under vandet blev forsøgt. Til dette arbejde fik vi god brug for åndedrætsudstyret, der leverede os luft af et tryk afpasset til vandets tryk i den pågældende dybde. Med dette udstyr kunne man lægge sig i ro og mag på bunden for at studere detaljer, måle, tegne eller fotografere. Var strømmen stærk, måtte man dog holde sig fast ved en større sten.

Skibene lå ikke dybt. Kølen af det første fandtes i 1,3 meters dybde, mens

den undersøgte nordlige ende af det andet skib ragede op, så der kun var en meters vand derover. Sydenden af dette skib måtte imidlertid gemme sig noget dybere i de endnu uudforskede stendynger.

Såvel observationerne på stedet som undersøgelser af de vragsdele, vi bjærgede, syntes fuldt ud at bekræfte nydateringen af spærringen. Men der var stadig mange uløste spørgsmål. Lejringen af skibene var således gådefuld. Hvorfor lå skibene så højt i spærringen? Havde renden ikke været dybere, og var det dybe hul mod vest dannet ved strømmens passage hen over denne stentærskel? Den tætte stenspækning under skibene syntes at antyde, at der her kunne gemme sig overraskelser, og nogle plankedele nord for det første vrags lod sig ikke umiddelbart knytte til de andre vragsdele. Alligevel regnede vi blot med tilstedeværelsen af to skibe, og ved afslutningen af arbejdet i 1957 besluttede vi at anvende fem uger af den følgende sommer til at frilægge det smukke egeskib – vrags II – der måtte antages at være det bedst bevarede af vore vrags.

Da vi i midten af juni måned 1958 slog os ned på den dejlige lille Peberholm i spærringens umiddelbare nærhed, var vi bedre udrustede end det foregående år. Nykonstruerede redskaber og forbedret dykkerudstyr var resultatet af vinterens grublerier og vore velgøreres gavmildhed. Den store arbejdsflåde tjente atter som depot for pumpen og de mange trykluft-flasker og som udgangspunkt ved dykningerne. Med tre mand i vandet og en på flåden skred arbejdet raskt fremad. Lag på lag af sten blev fjernet fra det område, hvor vrags II lå. Som året forud dukkede der da pludselig en bjælke op, der ikke syntes at høre til det vrags, vi arbejdede i. Det var ved sydenden af spærringen, hvor vi allerede tidligere havde fundet enkelte plankedele. Ved at følge den kraftige bjælke og arbejde i dybden kom vi ned midt i et nyt skib på det sted, hvor masten havde rejst sig fra sporet i det svære kølsvin. Hermed var spærringens vrags III fundet, og den dybe beliggenhed af dette gjorde det overvejende sandsynligt, at der måtte være endnu flere skibe at finde. En mindre undersøgelse i stendyngens nordende bragte da også straks planker af et fjerde skib for dagen. Vi gav os dog ikke tid til at se nøjere på dette. Arbejdet med vrags III lagde beslag på alle vore kræfter. Dette skib havde lejt sig op ad rendens sydskråning, og det var overordentlig velbevaret bortset fra agterstævnen og lidt af den ene side, der havde raget op over stenene og derfor var væk. Forskibet hviler formentlig på rendens bund i 2,5–3 meters dybde, men vi nåede kun at frilægge midtskibet med dets spanter, bjælker, knæ og styrbordssidens bordklædning, alt intakt og på rette plads mellem stenene (fig. 7–8).

Det svære kølsvin, der havde båret masten, fulgte kølens overside i en længde af omtrent fire meter. Ret foran det firkantede mastespor rejste en

Fig. 6. Kølvinskne fra Skuldelev-spærringens vrage II under udgravning. Vinkelret på kølvinsknet anes skibets køl i billedets forgrund. Fot. H. Conradsen 1957.

gren sig stejlt fra kølsvinet til støtte for en svær tværbjælke, der i borde fastholdtes af tre knæ og midtpå havde en udhugning til anlæg for masten. Spanterne var indfældede i udhugninger i kølsvinets underside og rakte tværs over skibets bund. Hen over hvert spant lå en flad bjælke – i vikingeskibene kaldet *bite* – der ved spanterne nærmest foran og agtenfor mastespantet støttedes midtpå af flade, økseformede *sneller*. De spinkle knæ på tværbjælken og biterne kunne ikke afstive de øverste bordgange effektivt, men langs overkanten af de øverste fire bord var pånaglet langsgående forstærkninger. Plankerne var klinklagte og sammenholdtes indbyrdes med jernklinknagler. Spanternes form var meget karakteristisk: bredden var ganske ringe over kølen og ved spant-enderne, mens den derimellem voksede for at give plads for de trænagler, der forbandt spant med klædning (fig. 9). Spanterne var ikke fæstnet til kølen, og det samme gjaldt kølsvinet, der kun var fastholdt af knæ og sneller. Opbygningen af skibets „skelet“ med de mange spinkle og smukt formede dele uden indbyrdes forbindelse vil undre en nutidig skibsbygger, der er vant til at arbejde med kravelbyggede skibe, hvor en hel skov af grove, solidt sammenboltede spanter beklædes med tommetykke planker. Men i et

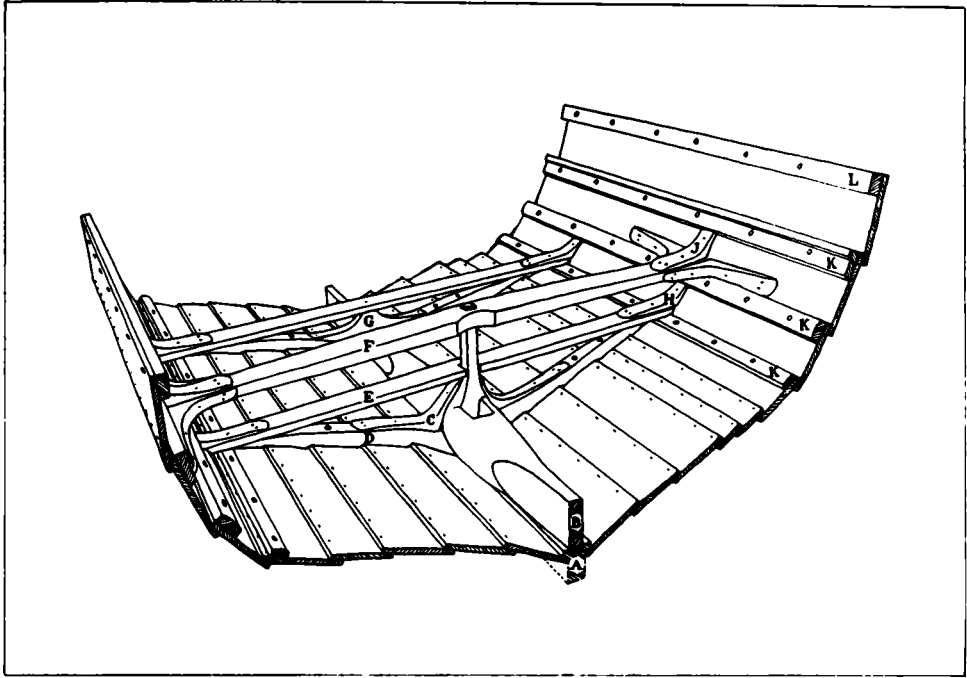

Fig. 7. Skuldelev-spærringens vrug III. Rekonstruktionsskitse af partiet omkring masten, set agterfra. Styrbordsidens bordklædning afdækkedes lige fra kølen (A) til rælingen (L). Masten har stået i det firkantede spor i kølsvinet (B) og støttet mod den runde udskæring i tværbjælken (F). Kølsvinet er fastholdt af krumvoksede knæ (C) og af to særprægede træstykker - sneller - hvoraf den ene ses på tegningen (G). Kølsvinet er fældet ned over spanterne (D). Over hvert spant rækker en bjælke - biten (E) - der stiver bunden af. Skibssiden støttes af knæene (H og J) og af langsgående forstærkninger (K og I). Tegnet af O. Crumlin Pedersen 1958.

klinkbygget skib sættes spanterne ikke ind, før klædningens skal er færdigbygget, og da afstanden fra spant til spant i vort vrug III er næsten en meter, forstår man, at den overvejende del af styrken har ligget i klædning og i køl.

Konstruktionen af de andre skibe var, så vidt den lod sig bedømme, principielt som i vrug III, omend med individuelle træk. Spanterne i vrug II var således overordentlig brede i forhold til højden, og deres buede overside var smykket med et indhøvlet kantprofil. Både vrug II og vrug III gav indtryk af at være gamle, udtjente skibe, hvilket naturligvis ikke kan undre. I vrug III fremgik dette bl. a. af, at en af bordgangene i styrbords side ved en reparation var blevet opdelt i to smalle og til dels sammenflickede planker.

Undersøgelserne i sommeren 1958 bragte således megen ny viden om skibene i spærringen. Også det vigtige spørgsmål om deres alder kom vi nærmere. I *Acta Archaeologica*, bd. XXIX for 1958, hvor vi har givet en detaljeret redegørelse for de anvendte udgravningsmetoder, har vi tillige forsøgt at placere Skuldelev-skibene i deres typologiske sammenhæng. I alle detaljer synes de at høre hjemme i vikingetiden. De nærmeste paralleller findes blandt

Fig. 8. Opstilling af bjærgede vragedele fra Skuldelev-spærringens vrug III. jfr. fig. 7. Fot. Niels Elswing 1958.

de norske vikingskibe, særlig det yngste af disse, Tuneskibet, samt i det skib, der blev udgravet 1947 i Eltang Vig ved Kolding, og i Åskekærskibet, et vikingetids-handelsskib fundet ved Götaelven i 1933.

Nydateringen bestyrkes yderligere af to C-14 analyser, som er foretaget på Nationalmuseets naturvidenskabelige afdeling. Ifølge disse kan fåreuld fra vrug II's kalfatring tidsfæstes til 910 e. kr. \pm 100 år, medens nogle tynde egegrene, der var lagt under stenene for at beskytte skibene under lastningen, bestemtes til 940 e. kr. \pm 100 år. C-14 dateringslaboratoriet meddeler dog resultaterne med det forbehold, at den almindelige revision af C-14 målingernes grundlag, som laboratoriet for tiden foretager, kan afstedkomme en mindre forskydning af dateringerne.

Sammenholdt med de typologiske vidnesbyrd giver C-14 dateringen, sine mange usikkerhedsmomenter og fejlkilder til trods, basis for en datering af skibene til intervallet mellem år 800 og år 1100, med et afgjort tyngdepunkt i 900-tallet. Dronning Margrethe må hermed siges at være renset for enhver mistanke om meddelagtighed i spærringen.

Den smukke udførelse af skibenes enkelte dele kunne friste til at henregne dem til vikingetidens hærskibe, de egentlige vikingeskibe. For vrage III's vedkommende er det dog uberettiget. Dette skib har kun haft dæk for og agter, det har ikke ført årer i midtskibet, og masten har ikke kunnet lægges ned – altsammen træk, der adskilte handelsskibet fra det skib, der byggedes til hærtog. Alligevel er de fundne skibe bygget af de samme elementer, som man finder anvendt i de norske pragtskibe. Spantelementet – bite og spant – er udviklet af den lave robåds tværramme – tofte og spant – som den findes i Nydambåden. Dette system er også vel anvendeligt i lave skibe som de norske, hvor biterne bærer et dæk i hele skibets længde, og skibssiden ikke når meget højere op end dette dæk. I handelsskibet ønsker man derimod højere sider og har da vanskeligt ved at få disse stivet tilstrækkeligt af med knæene på bitens overside. At man forsøger lidt af hvert, viser dels vrage III med de mange pånaglede forstærkninger, dels de lange knæ oven på biterne i Eltangskibet. Ingen af disse løsninger egner sig imidlertid for meget store handelsskibe. Ikke uden grund er det de smækre langskibe, der for os i dag står som indbegrebet af vikingetidens fartøjer. I disse skibe fandt de nedarvede skibsbygnings-traditioner deres højeste udtryk.

Vikingetidens handelsskib, som vi lærer at kende gennem Skuldelevfundet, er et let og elegant bygget fartøj, en fortrinlig sejler, som også let lod sig drage over land. Den spinkle konstruktion tilfredsstiller de beskedne krav, som stilles af tidens lette last – færdigvarer af metal, pelsværk, klæde, voks, honning, rav etc. De spinkelt byggede skibe var et særkende for Norden, og dette forhold giver en del af forklaringen på, hvorfor de nordiske skibstyper blev trængt ud af storhandelen i middelalderen. Her behøvedes skibe med stor lokal styrke i bunden, skibe der kunne fragte store godsmængder, f. eks. korn og sild i tønder, og bære tunge materialer som tufsten og bly til kirkebyggeriet.

I Norden fortsatte skibsbyggeriet gennem hele middelalderen på de gamle traditioners grund. På forskellig vis søgte man at tilpasse de gamle skibstyper til den nye tids krav. Det lykkedes dog aldrig helt. Det nordiske skib havde ydet sit bedste i vikingetiden. Siden blev det sejlet agterud af den hanseatiske kogge.

De tynde bordplanker og de spinkle spanter gav ikke vikingetidens skibe nogen lang levetid. Mere end 30–40 år blev de vel sjældent, og der er ingen grund til at tro, at Skuldelev-skibene var ældre end disse to snese år, da de sendtes ud på deres sidste rejse. Blokeringen af Peberrenden er da formentlig foregået engang i 900- eller 1000-tallet. Nøjere kan vi på nuværende tidspunkt ikke datere denne militære foranstaltning, der ikke uden videre lader sig knytte til nogen bestemt historisk begivenhed. De to århundreder er begge

Fig. 9. Mastespanet fra Skuldelev-spærringens vrage III. set fra oven og fra siden. Fot. Ole Woldbye 1958.

rige på krige, plyndringstogter og indre stridigheder, og der har sikkert ved adskillige lejligheder været god grund til at spærre søvejen til Roskilde Fjords indre forgreninger, til Lejre og til Roskilde. Men de historiske kilder fra denne periode er så magre, at de ikke kan bidrage til gådens opklaring. Først et stykke ind i 1100-tallet omtales en konkret begivenhed, hvor spærringen kan have spillet en rolle: slaget ved Værebros i 1133.

Mordet på Knud Lavard den 7. januar 1131 gav anledning til en bitter borgerkrig, som først endte i 1134 med Erik Emunes sejr i det blodige slag ved Fodevig, i hvilket Magnus fandt døden, og drabet på den flygtende kong Niels i Slesvig by. Under oprøret havde Roskildes borgere tidligt taget parti for Erik; i 1132 fordrev de Harald Kesje, kongens forbundsfælle, fra Haraldsborg. Straffen udeblev ikke. Året efter drog kong Niels fra Jylland med 100 skibe til Sjælland, slog Erik Emune ved Værebros og hærgede derpå Roskilde.

Værebros ligger ved Roskilde Fjords østbred, 14 km nord for domkirkebyen, men kun 6 km syd for vor spærring. Når slaget kom til at stå her og ikke ved Roskilde, kan det have politiske eller strategiske årsager, som er os ukendte. Forklaringen er dog snarest den, at Erik Emune havde blokeret fjordens sejløb og derved tvunget sine modstandere til at gå i land, før de var fremme ved deres mål. Spærringen af Peberrenden er vel næppe Erik Emunes eget værk. Dertil synes de sænkede skibe at være for gamle. Men det er meget tænkeligt, at den gamle spærring indgik som et led i hans forsvarskæde.

Ved det foreløbige udgravningsarbejde er kun kølsvin, spanter, knæ og anden „indmad“ bjærget fra skibene. Bordklædningen blev efterladt dernede og atter tildækket, da det viste sig, at vi ikke kunne tage de tynde planker op

uden at tilføje dem overlast. De ligger således endnu på deres plads. Af samme grund afstod vi fra at undersøge, hvad der skjuler sig under de fire påviste skibe. Kun et af dem, vrage III, ligger tildels på det gamle sejløbs bund. De tre andre hører til i spærringens øverste lag, og meget taler for, at der under dem ligger endnu eet eller flere fartøjer. Ved undersøgelsernes fortsættelse i sommeren 1959 vil vi imidlertid søge at arbejde os ind i spærringen fra siden for at få føling med forekomsterne i de nedre lag. Hvis der, som vi antager, er skibe hernede, er det næppe for optimistisk at regne med, at de er særdeles velbevarede. Bundens dynd og de overliggende stenlastede skibe må have ydet dem en god beskyttelse.

Med disse undersøgelser skulle frømandsarbejdet ved Skuldelev-spærringen være bragt til afslutning. Såfremt spærringen skal udgraves fuldstændigt og skibene bjærges i deres helhed, bør det ske på anden vis. Med frømand som arbejdskraft vil afdækningen kræve uforholdsmæssig megen tid, og vrage vil lide skade herved. En helt tilfredsstillende løsning kan kun opnås ved nedramning af en spunsvæg omkring spærringen; objektet kan da tørlægges og udgravningen foregå så skånsomt, som var det på land. Det vil blive dyrt, men mon ikke det vil være pengene værd? Skuldelev-fundet har udfyldt et stort tomrum i vor viden om det danske skibs historie, og velbevarede skibe fra vikingetiden vil utvivlsomt blive mødt med betydelig interesse af offentligheden. Af de allerede fundne skibe er i hvert fald vrage III velegnet til udstilling. Og flere kan endnu komme til.

Ved siden af undersøgelsens konkrete resultater har arbejdet givet megen nyttig erfaring i undersøisk udgravnings- og opmålingsteknik. Vi har lært frømandsdykningens muligheder i det arkæologiske arbejde og har samtidig måttet erkende dens begrænsning. Som helhed er resultatet opmuntrende. Den moderne dykkerteknik har gjort havbunden til en givtig arbejdsmark for arkæologien.

* * *

Ved undersøgelsen i 1959, der afsluttedes netop som dette skal trykkes, fandtes endnu to skibsvrage i Skuldelev-spærringen. *Vrage V* er et egeskib af samme type som de hidtidigt fundne, men med sine egne karakteristiske træk. *Vrage VI* er helt anderledes, et fladbundet fartøj af fyr, nært beslægtet med Ladbyskibet. Formentlig vil spærringen vise sig at rumme endnu flere skibe.

Endvidere undersøgte et meget ødelagt, stenlastet vrage, der ligger på fjordens bund, ca. 500 meter sydøst for spærringen. Det synes at stamme fra samme tid som denne og kan meget vel være sunket på vej hertil.

Arkæologi fra Luften

Af HANS STIESDAL

LUFTFOTOGRAFIETS Værdi for Arkæologien bestaar i dets Evne til at afsløre arkæologiske Forekomster, som fra Jorden enten slet ikke er synlige eller ikke lader sig overse i sin Helhed. Der er intet som helst mærkeligt i dette Forhold, og der er ikke Tale om, at Fotografiet viser mere, end det menneskelige Øje kan opfatte, tværtimod. Fotografiet er blot det Middel, der sætter os i Stand til at fastholde en Observation og til i Ro og Mag at studere den bagefter.

En af Luftarkæologiens Fædre har paa letfattelig Vis givet en Illustration af det, der er væsentligt i arkæologisk Luftfotografering. Han forestiller sig, at den Synsvinkel, hvormed Iagttagelse eller Fotografering fra Jorden foretages, svarer til den, hvorfra en Kat ser på et Gulvtæppe. Fra denne ringe Højde er det umuligt at danne sig et umiddelbart Overblik over Tæppets Mønster. Mennesket, der gaar hen over Tæppet, ser derimod Mønsteret ganske klart. Det er simpelthen et Spørgsmaal om at komme paa Afstand, og det viser sig, at selv ganske svage Farvenuancer træder tydeligt frem paa en Flade, som beskues paa Afstand, hvorimod det kan være umuligt paa helt nært Hold at se nogen som helst Nuancer i Farven, endsige faa et Indtryk af Nuancernes Form og Fordeling.

Flyvemaskinen er i Arkæologien Midlet til at komme paa Afstand af Jordoverfladen og sætte Arkæologen i Stand til at iagttage de kraftige eller svage Spor, som Menneskenes Færden paa Jorden gennem Aarhundreder el. Aartusinder har sat sig.

Det var allerede under første Verdenskrig, at arkæologisk interesserede Krigsflyvere fik Øjnene aabnet for de vældige Muligheder, der laa i Studiet af Landskabet fra Luften.

Fortidsminder, som var kendte i Forvejen, viste et helt nyt Fysiognomi og en Række hidtil ukendte fremtraadte for Flyverens Øjne. Et vældigt Perspektiv aabnede sig for Historikere, Topografer og Arkæologer. Særlig i de gamle Kulturlande ved Middelhavet blev man nu sat i Stand til at iagttage og

registrere talløse Fortidsminder, ofte beliggende paa Steder, der i Dag er afsides og øde, og hvor der ikke i Forvejen havde været Lejlighed til eller Mulighed for Undersøgelser og Registreringer. Men ogsaa i Lande, hvor der forud laa Generationers systematiske Arbejde med Registreringer og Klassificeringer af de jordfaste Fortidsminder, og hvor man umiddelbart maatte anse det for umuligt at gøre større Nyopdagelser, har Flyvefotografien givet Forskningen hundredvis af hidtil ukendte Fortidsminder at arbejde med, og der er kastet nyt Lys over mange allerede velkendte Anlæg fra historisk og forhistorisk Tid.

Før vi gaar nærmere ind paa de praktiske Muligheder, Luftfotograferingen skulde indebære, ogsaa i Danmark, kan der være Grund til at gøre lidt nøjere Rede for den Teknik, der anvendes ved Optagelserne fra Luften.

Set fra et luftfotografisk Synspunkt skelnes der ikke mellem de arkæologiske Objekter efter de sædvanlige, saglige Retningslinier. Det er med andre Ord ikke et Spørgsmaal, om man opererer med forhistoriske Gravhøje, middelalderlige Voldsteder, nedlagte Landsbyer eller gamle Vejanlæg, men afgørende er det, hvorledes disse forskellige Anlæg viser sig paa Jordoverfladen. Man kan saaledes klassificere de arkæologiske Forekomster, som lader sig afsløre fra Luften, i tre Grupper, alt efter den Maade, hvorpaa de giver sig til Kende: 1) Ved *Skyggevirkning*, 2) Ved *Bevoksningsaffarvning*, 3) Ved *Jordbundsaffarvning*.

Skyggevirkningen benytter man sig af ved Optagelser af Anlæg, hvis Overflade er uregelmæssig, saaledes at fremstaaende Partier kaster Skygge, hvorved der opnaaes et Billede af en vis plastisk Karakter. Under denne Gruppe falder alle de fra Jorden i Forvejen synlige og velkendte jordfaste Mindesmærker, herunder ogsaa lavere Ruiner af Murværk. Teknikken ved disse Optagelser kan bedst sammenlignes med den, der bruges ved Fotografering af indhuggede Indskrifter paa Sten. Ved at føre en Projektør op eller ned i Forhold til Indskriften frembringer man det mest effektfulde Sidelys og kan umiddelbart se, hvor den fordelagtigste Belysningsvinkel er.

I Luftarkæologien er Solen den store Projektør, og her gælder det om at afvente dens gunstigste Stilling i Forhold til Objektet og derefter (hvis der ikke er Tale om en Lodret-Optagelse – herom senere) at finde den bedst egnede Vinkel for Exponeringen. Jo kraftigere de enkelte Mindesmærkers „Relief“ er, des svagere og kortere Skygger er nødvendige og ønskelige for at understrege Konturerne og fremhæve den plastiske Virkning. Ved Optagelser af store Ruiner af Bygninger og hele Byer kan Skyggevirkningen let blive for dominerende, og man maa da exponere helt eller næsten helt med Solen i Ryggen eller paa Dage med diffust Lys.

Naar man tillægger Luftfotografier af allerede kendte, fra Jorden synlige.

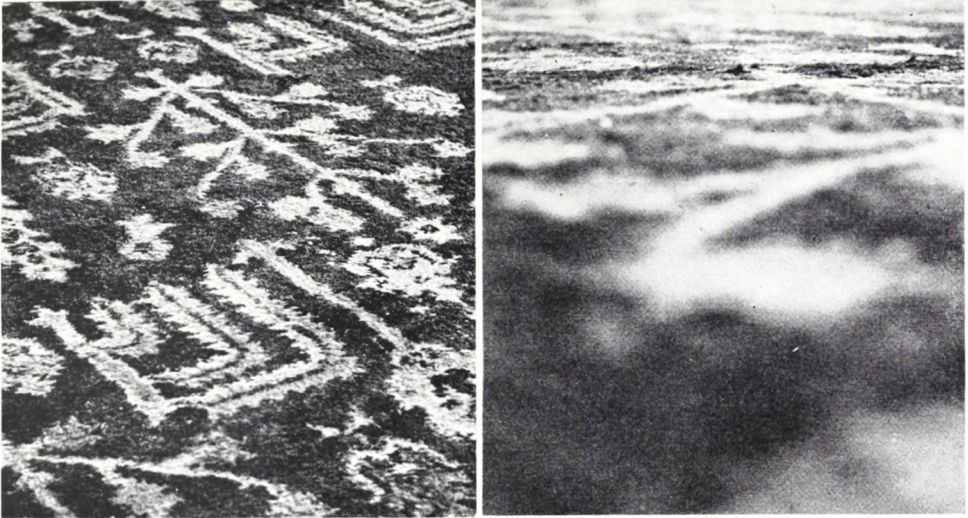

Fig. 1 og 2. Et Gulvtæppe, som vi Mennesker almindeligvis ser det – og som man kan forestille sig en Kat ser det. Først naar man kommer paa Afstand af Tæppet er det muligt at danne sig en Forestilling om Mønsteret. I Arkæologien gør Flyvemaskinerne det muligt at komme paa Afstand af Jordoverfladen og saaledes at kunne studere Aftegningerne paa denne.

ofte monumentale Fortidsminder saa stor Værdi, skyldes det, at disse, paa Skyggevirksomheden baserede Optagelser, for første Gang sætter os i Stand til at overskue de enkelte Anlæg under eet og derved langt bedre at forstaa deres Funktion. Men ligesom Indskriften paa en Sten kan være saa udslidt, at de enkelte Tegn kun fremtræder ved en kraftig Sidebelysning, der skal være næsten parallel med Overfladen, saaledes findes der mange arkæologiske Forekomster, som fremtræder i saa lavt Relief, at man fra Jorden kun vanskeligt kan faa Indtryk af deres Form og Udstrækning, ja man er maaske aldrig blevet opmærksom paa dem. Ser man dem fra Luften under Middagssolen, bemærker man maaske heller ikke noget, men belyst med lav klar Sol træder de frem for Flyveren med overraskende Tydelighed. Man har paa denne Maade opdaget mange tidligere ukendte Fortidsminder og ved andre velkendte og nøje studerede Steder er man blevet opmærksom paa Detailler, der hidtil har været helt oversete.

Et yderligere Hjælpemiddel til Tydeliggørelse af Objekter, som fremtræder i mere eller mindre Relief, har man i de saakaldte stereoskopiske Optagelser. Man foretager fra samme Højde en hel Serie lodrette Optagelser, der „overlapper“ hverandre. Ved at betragte saadanne hinanden overlappende Fotografier to og to i et specielt dertil indrettet Apparat, vil Billedet træde plastisk frem, hvad der naturligtvis kan være af den største Interesse, naar man vil danne sig et Indtryk af Højdeforholdene i et Terræn. Ja, man har endog ved Hjælp af stereoskopisk optagne Fotografier og ved Anvendelsen af

komplicerede Apparater Mulighed for nøjagtigt at maale Terrænhøjderne i Forhold til hverandre, d. v. s. man kan indtegne Højdekurver paa Billedet, en Metode, som bl. a. er anvendt ved Kortlægning i Grønland.

Optagelser baseret paa *Affarvninger i Bevoksningen* har givet Luftarkæologiens mest overraskende Resultater. Aftegningerne i Vegetationen beror i første Række paa Jordbundens Beskaffenhed og under heldige Omstændigheder kræver det kun meget lidt menneskelig Aktivitet i Jordens allerøverste Lag, før der øves Indflydelse paa Vækstbetingelserne og dermed paa Bevoksningens Farvenuancer i Aarhundreder fremover. Fra Jorden er Farvenuancerne næsten usynlige, men fra Flyvemaskinen kan de ses (jfr. Katten og Tæppet!) Vi skal her i første Række beskæftige os med de særlige Muligheder, som frembyder sig i Marker med Korn, den Form for Vegetation, som farvemæssigt har vist sig mest „følsom“ overfor Fortidsminder, som ligger skjult under en ganske udjævnet Jordoverflade, der meget vel kan have været under Dyrkning i Aarhundreder. Det er takket være dette Fænomen, at man har gjort de allerfleste arkæologiske Nyopdagelser af den forskelligste Art og i mange Tilfælde af den allerstørste videnskabelige Betydning. Arkæologisk set stiller Sagen sig ideelt, naar Muldlaget ikke er altfor tykt, og naar det hviler paa en Undergrund af Grus, Sand eller Kridt. Der maa med andre Ord gerne være stor frugtbarhedsmæssig eller fugtighedsmæssig Kontrast mellem Overjord el. Vækstlag og Undergrunden. Normalt har Vækstlaget nogenlunde samme Tykkelse paa en Mark, og hvis Tykkelsen varierer, sker det jævnt uden bratte Overgange. Et Vækstlag af en bestemt Tykkelse vil under Forudsætning af normal landbrugsmæssig Pasning give ensartede Vækstbetingelser og dermed en ensartet Farve. Hvis der imidlertid paa et eller andet Tidspunkt er blevet gravet gennem Muldlaget ned i Undergrunden – ved Anlæg af Voldgrave eller ved Udgravning af Fundament for Huse af Sten ell. Træ, etc. – vil Mulden have udfyldt disse Nedgravninger efterhaanden som Voldgravene er blevet udjævnede, Murværket brudt op eller Træhusene raadnede. Disse Steder vil med andre Ord blive kendetegnet ved dybere Muldlag end Omgivelserne. Fugtigheden vil holde sig længere og Vækstbetingelserne vil blive bedre og kornet vil her staa kraftigere og faa en lidt anden Farvnuance end paa den omgravne Mark. Fra Jorden ser man næppe noget, men Luftfotografiet fortæller det.

Det maa tilføjes, at foruden de omtalte heldige Jordbundsforhold er det for at faa et godt Luftfotografi nødvendigt, at Kornet under Opvæksten udsættes for en Tørkeperiode af en vis Længde. Ved rigelig Regn vil Vækstbetingelserne blive nogenlunde ensartede uanset Vækstlagets Tykkelse, og ingen Spor i Kornet vil afsløre Jordbundens Hemmeligheder. Optagelser kan ikke finde Sted paa blæsende Dage, da Kornets Bølgebevægelser udvisker

Fig. 3. Asdal Voldsted Nord for Hjørring. Dette vældige Jordværk træder tydeligt, næsten plastisk frem takket være Skyggevirkningen. Paa Bankens Topflade ses Rester af Kælderrum fra Borgens forsvundne Bygninger. Luftfotografiet sætter os i Stand til at overskue hele de store Borganlæg under eet.

selv kraftige Aftegninger. Den bedste Afspejling af Forholdene i Undergrunden opnaas med Byg. Hvede og Havre, og naar alle ovenfor beskrevne Betingelser er til Stede i heldig Kombination, lader selv forbavsende smaa arkæologiske Detailler sig aftegne i Kornet. Man har saaledes Eksempler paa, at endog Stolpehuller bliver synlige. Det er altsaa i disse Tilfælde tilstrækkeligt, at der er gledet Muld ned i det Hul, som den bortraadnede Træstolpe har efterladt i Undergrunden.

Men ikke alene Nedgravninger i Undergrunden med deraf følgende Vækstlagsforøgelse kan fremkalde Aftegninger i Bevoksningen. Skjulte arkæologiske Forekomster kan meget vel være væksthæmmende og saaledes fremkalde Aftegninger; det gælder for Eksempel Gulvlag af Sten, underjordisk Murværk eller gamle haardt sammenkørte Vejbaner. I meget tørre

Somre vil saadanne Forekomster hurtigere udtørres end den omgivende Undergrund, Afgrøden stagnerer eller visne helt, og Aftegningerne vil være meget tydelige, ofte saa tydelige, at de er iagttaget fra Jorden længe før Flyvningen toges i Arkæologiens Tjeneste. Dette Fænomen kan foruden i Kornmarker ogsaa ofte iagttages i Arealer med Græs.

Endelig skal den tredie Kategori af Luftfotografier, nemlig de paa *Affarvninger i selve Jordoverfladen* baserede Optagelser, kort omtales. Affarvninger af denne Slags fremkommer næsten udelukkende paa dyrkede Marker og skyldes, at Materiale fra Undergrunden – lyst Ler, Kridt eller andre Jordarter, der i Farve kontrasterer med Vækstlaget – er blevet bragt op paa Overfladen, hvor det da tegner sig i en nypløjet eller nyharvet Mark. Oftest fremkommer Fænomenet i Forbindelse med forlængst udjævnede Volde og Grave, Gravhøje og Borgbanker. Selv Menneskealdres intense Dyrkning formaar ikke helt at udvidske Farveforskellene. Konturerne af de gamle Anlæg, hvadenten det er sløjfede Forsvarsvolde eller Gravhøje, udjævnes nok efterhaanden som Markredskaberne Aar for Aar bearbejder og blander Jorden i Overfladen, men Farvevirkningen viser sig meget modstandsdygtig.

En særlig Form for Jordaffarvning fremkommer under visse gunstige Vejrforhold, særlig om Foraaret, naar Markerne er ved at tørre op efter Vinterens Fugtighed. Det viser sig da, at paa Steder, hvor der tidligere har været en nu tilfyldt naturlig Sænkning eller kunstig Nedgravning, og hvor Muldlaget er særlig kraftigt, eller hvor dette hviler paa et Tørvelag, hvad der hyppigt forekommer i opfyldte Smaadamme eller i forlængst udtørrede Bække eller „døde Arme“ af en Aa, vil Fugtigheden og dermed en mørk Farve holde sig længere end paa de omgivende Arealer, hvor Jorden tørrer op med en lys Farve. Iagttagelser, der gøres i det tidlige Foraar paa Grundlag af dette Fænomen, vil ofte kunne efterprøves senere paa Aaret ved Studiet af Aftegninger i Kornet.

Siden man under første Verdenskrig opdagede, at Luftfotografering kunde være til den største Nytte for Arkæologien, er meget store Omraader blevet gennemsogt fra Luften. Det maa dog bemærkes, at en betydelig Del af Fotografierne er udført i militært Øjemed, men disse Optagelser, stillet til Raadighed for Arkæologer og Historikere, har været uvurderlige som den første arkæologiske Kortlægning fra Luften. Umiddelbart imponerende virker Resultatet fra Italien. Dette paa allehaande Fortidsminder saa rige Land har vist sig at være en overdaadig Arbejdsmark ogsaa for Luftarkæologien.

Det er imidlertid i England, der ligeledes besidder en Rigdom af Fortidsminder, at den arkæologiske Luftfotografering er dyrket med større Intensitet end nogen andre Steder, og her staar man med en uovertruffen Erfaring paa dette Felt. Visse Dele af Landet er igennem Aarene blevet overfløjet igen og

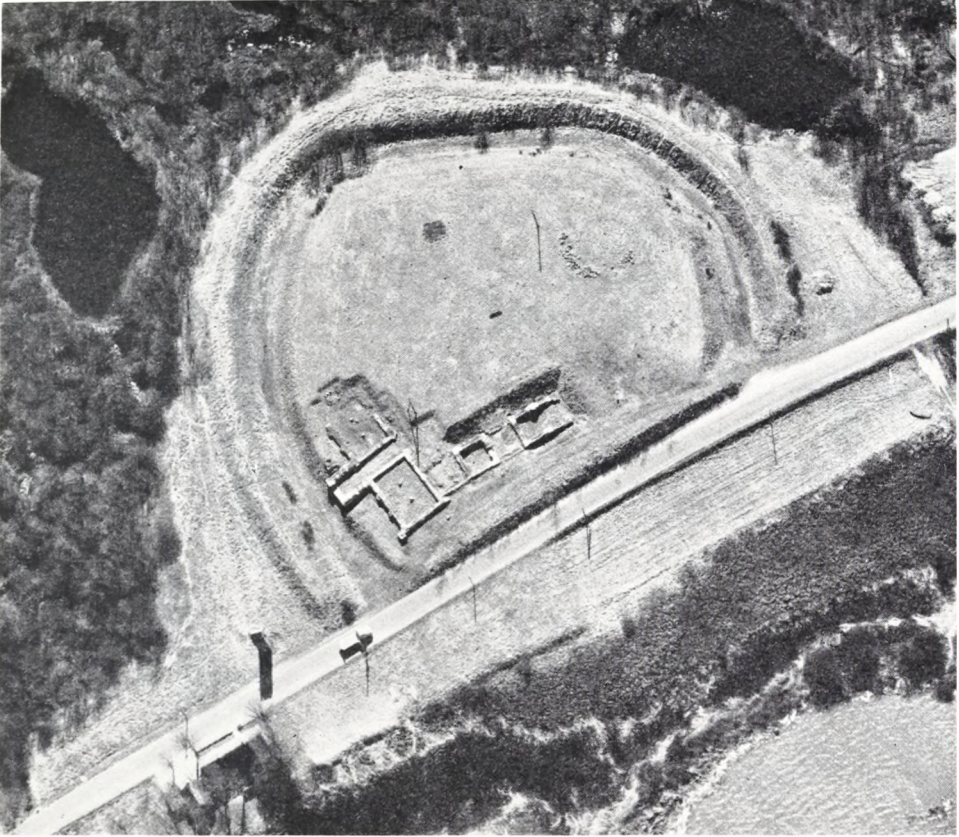

Fig. 4. Dronningholm Voldsted ved Arreso. Den næsten lodrette Optagelse giver ved Skyggevirkningen et klart Indtryk af Anlæggets Udstrækning i Fladen samt af de bevarede Murrester, hvorimod det er vanskeligt at fornemme Højderne paa Borgbanke og Vold.

igen med Henblik paa arkæologiske Observationer, og herved har man faaet Lejlighed til at iagttage Landskabet under de bedst egnede Forhold baade med Hensyn til Belysning, Vegetation og Fugtighedsforhold. Resultaterne er overraskende. Nu må det indrømmes, at der i England er mange naturlige Forudsætninger for at opnaa disse Resultater. I en meget stor Del af Landet ligger Mulden oven paa en Undergrund bestaaende af Grus eller Kridt. Betingelserne for Aftægning i Kornmarken er saaledes ideelle. Hertil kommer de vældige Arealer, der ikke dyrkes, men som ligger hen i Græs, holdt nede af løsgaaende Kreaturer. Bedre Overflade for Optagelser baseret paa Skyggevirkninger – selv af Fortidsminder, der kun har efterladt det allerfladeste Relief i Jorden – kan ikke tænkes. Skovbevoksning, der udelukker enhver Iagttagelse, findes næsten ikke. Luftfotografier danner da ogsaa nu Grundlag for Registrering af alle jordfaste Fortidsminder i England. Ved en minutøs Gennemgang af Luftfotografierne Egn for Egn, foretages den første Optælling og

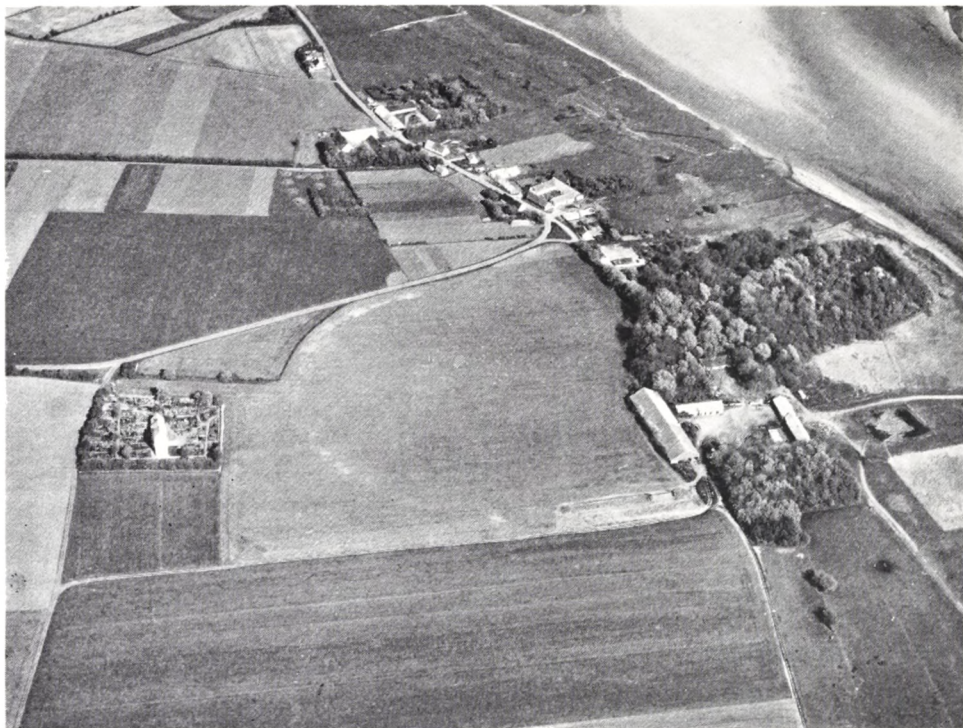

Fig. 5. Vikingeborgen Aggersberg Nord for Løgstor. Til højre for Kirken ses den hvide Cirkel, som tegner en Del af den nu næsten helt nedpløjede cirkelrunde Vold. Affarvningen skyldes, at der ved Voldens Anlæg er ført Kridt fra Undergrunden op til Overfladen, og trods Generationers Overpløjning af Stedet angiver Kridtet stadig Voldens Placering.

Sortering af de vidt forskellige arkæologiske Forekomster, der tegner sig paa Billederne. Derefter følger Undersøgelser og Opmaalinger i Marken. De engelske Erfaringer viser, at foruden de talrige Nyopdagelser, der er gjort fra Luften, letter og billiggør Optagelserne det arkæologiske Udgravningsarbejde, fordi der ved Gravningerne straks kan sættes ind paa det væsentlige, medens Anvendelsen af de kostbare og ofte lidet oplysende „Søgegrøfter“ næsten helt undgaas.

I Danmark har den arkæologiske Luftfotografering hidtil kun været taget i Anvendelse i yderst beskedent Omfang. Om Luftfotograferingens Muligheder ogsaa i Danmark fremholdes ofte Eksemplet fra Trelleborg, hvor et Luftfotografi viste en lys, med selve Borganlægget koncentrisk Stribe, der angav Beliggenheden af Forborgens Vold og Grav. Forborgen var dog allerede blevet fundet ved Gravning, før man blev opmærksom paa, at Luftfotografiet kunde have afsløret Anlægget. Det er imidlertid endnu for tidligt at udtale sig om, i hvor høj Grad Luftfotograferingen herhjemme kan tjene Arkæologien, men der kan alligevel anstilles nogle Betragtninger over Mulig-

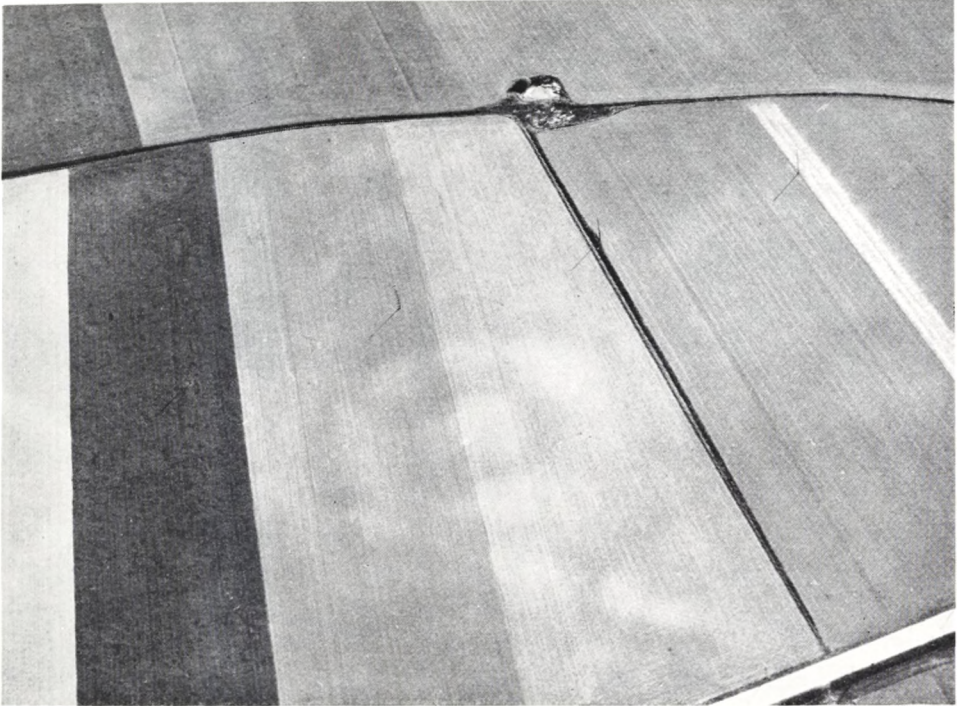

Fig. 6. Sejlstrup Voldsted Sydvest for Hjørring. Det nu næsten helt udjævnedes Voldsted tegner sig ved Afmærkning af Jordbunden tydeligt med en kvadratisk Midterbanke omgivet af en indre Voldgrav, en Vold og en ydre Voldgrav. En hidtil ukendt Vej ses at føre forbi Borgen.

hederne, og det er for os nærliggende at se hen til de eventyrlige Resultater, der er opnaaet i England.

Klimatisk og landskabeligt er der stor Lighed mellem England og Danmark, og man kunde da forvente, at Betingelserne for herhjemme at opnaa Resultat svarende til de engelske var til Stede. Allerede før vi er i Besiddelse af større praktisk Erfaring, maa vi dog se i Øjnene, at en Række Faktorer paa Forhaand stiller os ikke saa lidt ugunstigere end England. Størstedelen af de dyrkede Arealer i Danmark har Ler som Undergrund, et Materiale, der slet ikke i samme Grad som den grove Grus under den engelske Muld formaar i Vegetationen at afspejle Nedgravninger. Om Muldlaget oven paa Lergrunden er tykkere eller tyndere giver nemlig ingen større Forskel i Vækstbetingelserne. Chancerne for at genfinde forsvundne Anlæg ved Aftegninger i Kornmarken er dermed forringet alvorligt. Under alle Omstændigheder kræves der en betydelig Tørkeperiode paa et gunstigt Tidspunkt i Afgrødens Opvækst. Erfaringen har vist, at en Mark med Byg, der skrider under en Tørkeperiode, er meget „følsom“ over for Forskelligheder i Undergrunden. I Løbet af et Par Dage vil Sæden imidlertid overalt være skredet helt igennem

uanset Forskelligheder i Undergrunden og alle Aftegninger forsvundet. Skulde der saaledes være Mulighed for at aflure Jorden den arkæologiske Hemmelighed ved Hjælp af Vegetationsaftegninger, selv hvor Ler danner Undergrunden, skal der jo Held til at komme paa Vingerne med Kameraet netop paa det rette Tidspunkt.

I Danmark findes ogsaa Egne med Kridtunderlag, bl. a. omkr. Limfjorden. Her skulde det være muligt at skelne Forskelle i Vegetation og i selve Jordoverfladen, og fremtidige Erfaringer vil maaske vise, at Chancerne er der. Et enkelt stort Fortidsminde i denne Egn, Vikingeborgen Aggerborg, der ved en umiddelbar Betragtning skulde have gode Muligheder for at give sig til Kende set fra Luften, skuffer imidlertid. Forklaringen er den, at hele Anlægget i Løbet af de mange Aar er blevet dækket med et Muldrag, som er hidført ved Jordfygning, og som sine Steder har en Tykkelse paa en Meter. Hvad der gemmer sig under et saa svært Muldrag vil aldrig kunne røbe sig paa Overfladen, hverken paa den ene eller den anden Maade. Den store Ringvold aftegner sig dog endnu med sin lyse Farve i Jordbunden. Endelig kan man heller ikke se bort fra den Vanskelighed, at Landet er saa tæt bebygget og det med en Bebyggelse, der ikke er stærkt koncentreret i Byer som i England. Jo mindre samlede Markflader, des vanskeligere er det selvsagt at gøre Iagttagelserne. Den intense Opdyrkning har endvidere medført vidt forgrenede Dræningsarbejder næsten overalt – ofte ældre og yngre Dræningssystemer filtret ind i hverandre. Dræningen viser sig i Almindelighed tydeligt fra Luften ved Aftegninger baade i Jord og Bevoksning, og som Regel kan det let afgøres, at der virkelig er Tale om Markafvanding uden arkæologisk Interesse, men Risikoen for at blive ledt paa Vildspor er nærliggende og forøges af Nedgravninger til Jordkabler, Vandforsyningsledninger samt af Vej- og Aareguleringer etc.

Naar vi i det foregaaende maaske har tegnet et lidt mørkt Billede af Situationen, som den viser sig i Danmark ved en teoretisk Betragtning, maa det ikke glemmes, at det stadig er ved Sammenligning med England, som har de meget gunstige naturlige Muligheder og de mange Aars praktiske Erfaring i Luftfotografering; og saa maa det erindres, at vi endnu ikke har berørt Fotografering af Fortidsminder, der træder frem ved Skyggevirkningen. Paa dette Punkt skulde Danmark ikke være saa ringe stillet – selvom man ogsaa her maa regne med, at mange af de Fortidsminder, man kunde ønske at luftfotografere, er bevokset med Træer og Buske. Ofte er det netop fordi de ligger i Skov, at de er bevaret til vor Tid. Når de ligger udenfor Skovene, men iøvrigt har været for besværlige at udjævne og dyrke, ser man hyppigt, at de er groet til med Træer, mens de ikke – som næsten altid i England – er indgået i Græsningsarealerne.

Fig. 7 og 8. To Optagelser fra England (Ditchley ved Charlburg, Oxfordshire). Til højre ses Marken fotograferet om Vinteren uden Bevoksning, og der spores ingen Aftegninger. Til venstre en Optagelse af samme Mark om Sommeren. De tydelige Aftegninger i Kornet viser, at der under Jorden skjuler sig Rester af et romersk Gaardanlæg. A Gravene omkring Gaarden. C Hovedbygningen. D Brønden. (Efter Luftbild und Vorgeschichte).

Alle Forbehold og Indskrænkninger til Trods er Danmark dog en spændende og rig Arbejdsmark for arkæologisk Luftfotografering. Kan der i den kommende Tid skaffes Midler til dette specielle Rekognosceringsarbejde, vil vor arkæologiske, topografiske og historiske Viden kunne udvides ganske betydeligt og ukendte Minder fra Fortiden komme til vor Kundskab. Den beskedne Erfaring, vi allerede har, tyder herpaa.

Med Støtte fra Dansk Esso-Fond og Wm. Vetts Fond er Nationalmuseet nu sat i Stand til at begynde dette luftarkæologiske Arbejde. Til Fotograferingen anvendes et specielt engelsk Militær-kamera, F. 24, Negativet er 12×12 cm: hver Film har 125 Optagelser. Afstandsindstillingen staar konstant paa uendelig. Optikken er en Kodak Aero-Ektar Linse, Lysstyrke 2,5, med 17 cm Brændvidde. Spaltelukkeren spændes og Filmen transporteres automatisk af en Elektromotor, saaledes at Fotografen helt kan koncentrere sig om Exponeringen. Flyvningen sker med højvingede Monoplaner af Typen K. Z. III og K. Z. VII, der kan bringes ned paa en Fart af 70–80 km i Timen under Exponeringen og hvis storartede Flyveegenskaber iøvrigt kommer Arbejdet med Optagelserne til gode. Kameraet, der vejer ca. 9 kg, holdes med Hænderne ud af Vinduet i Siden af Maskinen, og Exponeringen finder Sted under et Drej hen over Objektet. „Skyggeoptagelse“ fotograferes normalt fra 2–300 m's Højde: mere vidtstrakte Objekter kræver naturligvis forholdsvis større Højder, og Erfaringen viser, at Landskabet ofte „fortæller“ mere, jo højere man kommer op.

Med det her beskrevne Udstyr er det vanskeligt at tage helt lodrette Optagelser, men i Almindelighed er man lige saa godt hjulpet med stejle Skraaoptagelser. Drejer det sig om Fotografering af et tydeligt Anlæg, maa Skraa-

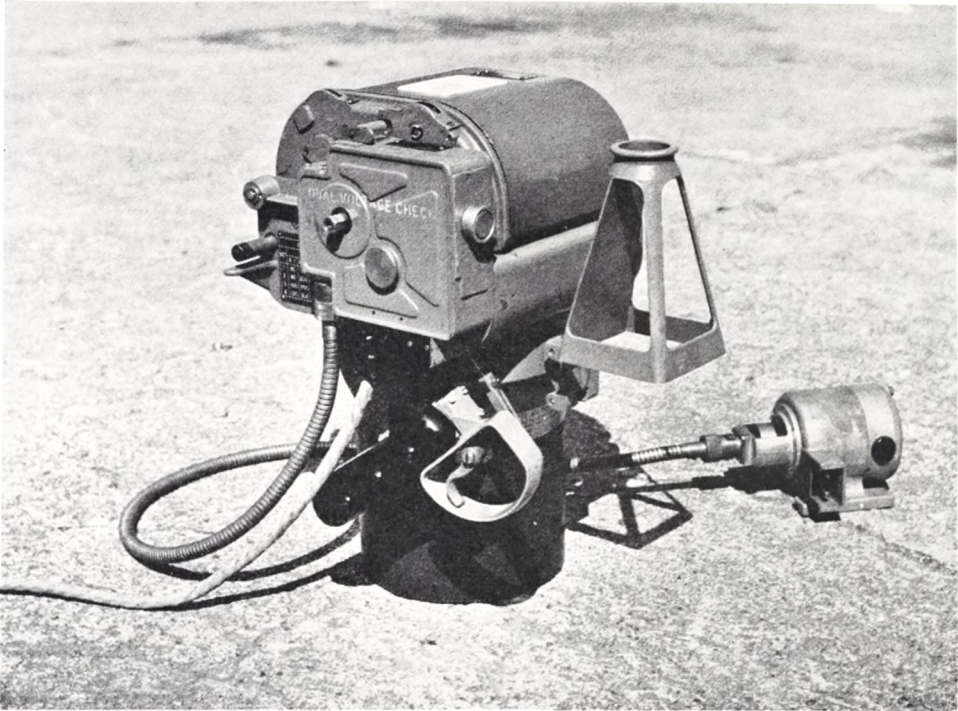

Fig. 9. Nationalmuseets Kamera til Luftfotografering. staaende paa Modlysblander, som omgiver Objektivet. Oven paa Kameraet ses Rullefilmskassetten, der rummer 125 Stk. 12 x 12 cm Negativer. I Forgrunden Udløseren, til højre Rammesøgeren. Endvidere ses Elektromotoren, som spænder Lukkeren og transporterer Filmen.

optagelser foretrækkes, fordi de giver langt bedre Forstaaelse af Anlæggets „landskabelige“ Karakter end Lodretoptagelser.

Ved Publiceringen af de middelalderlige Voldsteder i Thisted Amt (Danske Voldsteder, Thisted Amt, 1957) er luftfotografiske Skraaoptagelser anvendt systematisk som Supplement til Opmaalingerne; hvor ikke Trævækst forhindrer det, letter disse Billeder i høj Grad Forstaaelsen af de enkelte Anlæg.

Det har endvidere vist sig, at Luftfotografierne kan blive af stor praktisk Nytte i Fredningsarbejdet. Det umiddelbart let overskuelige Luftbillede giver alle nødvendige Oplysninger om et Fortidsmindes øjeblikkelige Tilstand, og enhver Ændring af Forholdene derefter, det være sig Pløjning, Gravning, Plantning, Henkastning af Affald etc., vil ved Fotografiets Hjælp let kunne påvises, hvad der atter vil simplificere Myndighedernes Kontrol med Overholdelsen af Fredningsbestemmelserne.

Der er i det foregaaende fortrinsvis redegjort for Flyvefotograferingens Forhold til Arkæologien i snævrere Forstand. Den synes imidlertid ogsaa at aabne rige Muligheder for Udforskningen af Landskabet og Bebyggelsens

nyere Historie. De gamle Udskiftningskort faar nyt Liv ved at blive sammenholdt med Luftfotografier. Her er det endnu en Gang England, som har vist Vejen ved at publicere et straalende Fotografimateriale (Mediaeval England, 1957), som har principiel Interesse langt uden for Landets Grænser. Om Jordbundsforholdene er mere eller mindre ideelle, luftfotografisk set, spiller i denne Forbindelse ingen større Rolle; derfor skulde vi med Tiden ogsaa herhjemme have de bedste Betingelser for paa dette særlige Forskningsomraade at drive det lige saa vidt, som det er sket i vort store Naboland mod Vest.

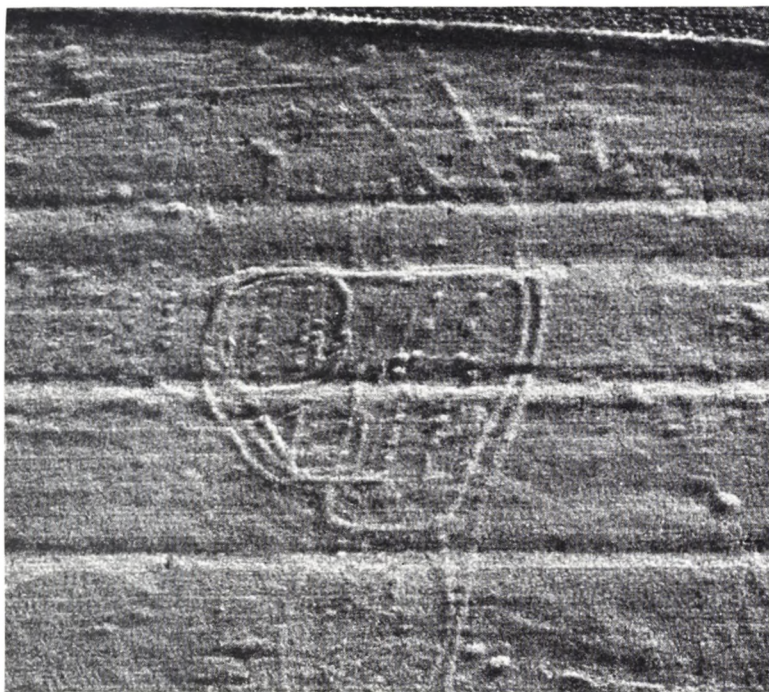

Fig. 10. Luftfotografi af en Bygmark i Hodde ved Varde. I Kornet ses Aftegninger af Huse med buede Vægge og to Rækker Stolper, der har baaret Tagkonstruktionen. Anlægget, der har været ukendt, indtil dette Fotografi blev taget, stammer fra Jernalderen, som en Provegravning udført lige efter Optagningen viste. Den tydelige Gengivelse af Fortidslevnet beror paa en Kombination af Vækstforskelligheder i Kornet og Skyggevirkning.

Fig. 1. Brede værk set over mølledammen mod nordvest. Dette og de følgende fotografier er optaget af Lennart Larsen.

Brede

Af AXEL STEENSBERG

IDANMARK har man brugt vandets kraft gennem et par tusind år. Først opstillede man skvatmøller med lodret aksel og en krans af skovle omkring akslens nedre ende direkte i vandløbet. Men i middelalderen kom man ind på at stemme en dam op ved hjælp af et „damsbånd“, en jordvold tværs over vandløbet. Det opstemmede vand kunne undertiden volde skade på andre folks enge oven for møllestedet. Derfor nævnes disse møller i vore landskabslove fra 1200–1300 årene, hvorimod de langt talrigere små skvatmøller lades uomtalt.

Bekostelige mølledæmninger blev ofte opført af klostre, bisper, herremænd og konger, som derved tjente sig gode tønder af toldekorn eller øgede deres faste indtægter ved bortforpagtning. Roskilde bispestol, der hørte til landets rigeste, ejede o. 1370 under sin gård Hjortholm fem vandmøller, der lå langs

mølleåen: Lughna, Lanxebyergh, Brydæ, Ørewaz og Brændemøllæ. Af disse vandkraftanlæg har Eiler Nystrøm identificeret Lanxebyergh (d. v. s. Langsøbjerg) med en mølle ved Hjortholm, der forlængst er forsvundet sammen med borgen. Navnene på Brede og Ørholm er let gennemskuelige, medens der intet med sikkerhed kan siges om beliggenheden af Lughna og Brændemøllæ.

1. Brede kornmølle, kobberværk og klædefabrik.

Brede mølle eller *molendinum brydæ*, som den hed i Roskildebispens jordebog, fik navn af, at bispen havde en „bryde“, d. v. s. en forpagter i møllen. Forpagtningsafgiften var årligt fire mark sølv, et fedesvin, en tønde tysk øl og et par sko til fogden (på Hjortholm). Skoafgiften tyder på, at der i middelalderen har været en barkmølle med feldberederi på Brede ved siden af kornmøllen.

I 1628 ejedes Brede af et par københavnere, der ikke nøjedes med indtægtten af kornmøllen, men tillige indrettede værket til fremstilling af krudt, dels ved hjælp af vandhjulene og dels ved hjælp af en hestetrukken mølle. For at ondsindede mennesker ikke skulle sprænge krudtmøllen i luften, blev der opført høje stengærder omkring den. Men under svenskekrigene blev krudtværket ødelagt – formentlig ved demontering, thi kornmøllen og bygningerne tog ingen skade.

I 1668 overtog kobbersmed Henrik Ehm Brede mølle og omdannede den til et kobberværk. Der blev efterhånden indrettet forskellige vandhjul til at drive hammerværket, blæsebælgene, slibeværket og melmøllen. Melmøllen eksisterede vistnok under alle omskiftelser til midten af forrige århundrede. Siden slutningen af 1600 årene smedede man også leer i Brede hammerværk. Og hvis det bliver til alvor med museets plan at flytte Sejlflod hammerværk, der nu er magasineret i Frilandsmuseet, til Brede, vil landets sidste vand-drevne lefabrik altså genopstå på historisk grund.

Brede kobber- og lemølle blev i 1719 overdraget til Poul Badstuber, der fik titel af hofkobbersmed. Badstuber var søn af en kobbersmed på Nørregade i København. Han indrettede et messingværk i Brede ved siden af den øvrige virksomhed og fabrikerede her kedler, bækkener, plademessing, ståltråd, knapper og diverse uniformsgenstande til hæren, og i 1728 fik han eneret på at forhandle messingvarer på de danske øer. Han genopbyggede sin fædrene gård på Nørregade efter den store ildebrand; han ejede en gård i Søllerød, nogle bøndergårde i Lundtofte og fra 1738 tillige Nymølle kobberværk ved Lundtofte. Denne virksomme mand fik sine besiddelser ophøjet til et slags stamhus for sine to ældste sønner og deres efterkommere, men hans store virksomhed krakkede i 1746, og han selv døde i fattigdom i 1762.

Virksomheden i Brede blev dog fortsat uden afbrydelse under de to køben-

Fig. 2. Hovedbygningen i Brede opført af ejeren Peter van Hemert i 1795.

havnske storkøbmænd van Hemert, far og søn. I begyndelsen ejedes værket af et interessentskab, hvori en drivende kraft var agent Joost van Hemert, direktør i såvel det afrikanske som det asiatiske og det vestindisk-guineiske kompagni, samt direktør for kurantbanken siden dens oprettelse i 1736. Sønnen Peter van Hemert (1734–1810) var også en tid direktør i det asiatiske kompagni, i hvis handel han deltog med egne skibe. I en alder af 42 år blev han udnævnt til etatsråd. Hans handelshus var ude for svære storme efter den amerikanske frihedskrigs afslutning, men han havde efterhånden samlet mølterne i Brede, Fuglevad og Nymølle på sin hånd. I 1790 blev han eneejer af Brede. Han måtte ganske vist sælge Fuglevad og Nymølle i 1794. Men året efter, i 1795, havde han i Brede opført den hovedbygning i palæstil, som endnu står.

Allerede Poul Badstuber havde på Lundtofte mark anlagt en lystskov eller park kaldet „Brede indelukke“, senere „Hemerts vænge“. Den strakte sig helt om til Ørholm, fra hvis have der var adgang, idet Badstuber også ejede Ørholm fabrik indtil 1730'erne. I 1780'erne var denne park anlagt i engelsk stil med romantiske krumgange, kabinetter, vaser, bænke og slynge. Man ved ikke, hvem der har tegnet van Hemerts hovedbygning. Men den blev deko-

Fig. 3. Indgangsdøren til hovedbygningen fra gårdsiden. Under frontonen er i sandsten indhugget årstallet MDCCXCV.

reret af den kendte inspektør for det kongelige meubelmagasin, hofdekoratør Joseph Christian Lillie (1760–1827). Lillie havde i 1790 indrettet nogle værelser på Christiansborg for kronprins Frederik og stod nu på højden af sin anseelse. Han skal i 1792 have indrettet smukke interiører på Liselund på Møn for amtmænd A. Calmette, bl. a. det kendte abeværelse. Hans konsolspejle med de ejendommelige gittermønstre, bag hvilke ofte er malet dyr og fugle, hører i lethed og elegance til dansk boligkunsts ypperste og mest særprægede frembringelser. Lillie fik en krank skæbne her i landet: i 1799 gik han fallit. Han havde brugt af betroede midler og måtte flygte ud af landet for at undgå straf. Men han fandt et nyt virkefelt i Lübeck, hvor han blev stadsbygmester i 1813, og i Mecklenburg og Lauenburg, hvor han opførte herregårdsbygninger i klassicistisk smag. Sammen med C. F. Hansen står han i Tyskland som bærer af „Der Kopenhagener Stil“ i modsætning til Berliner klassicismen.

Van Hemerts hovedbygning afløste med sine 22 fag en ældre 19 fag lang, toetages hovedbygning med tegltag og kvist. Den nye hovedbygning opførtes ligeledes i to etager og udsmykkedes med lisener, kvadre og bånd af bornholmsk sandsten. Den var ligesom sin forgænger bygget sammen med en tolv fag lang toetages beboelselænge ved den østre ende. Forøgelsen i fagantal måtte derfor ske mod vest, og derved kom den ny facade til at ligge lidt skævt for gårdspladsen, hvis vestre længe jo fulgte vejen til Fuglevad og derfor ikke lod sig flytte. De afsluttende sandstens hjørnekvadre mod vest blev anbragt et par fag øst for selve hjørnet, som det ses på billedet fig. 2. Hoveddøren med sin høje sandstenstrappe har tre fag vinduer til hver side; men den er ikke placeret i facadens midte. Det blinde parti ved husets ende har rimeligvis tillige skullet danne en fast afslutning på den lange facade, der mod øst fortsattes af fabriksbygningerne, og har altså virket som en afbalancering mod disse. Vinduesrammerne i gårdsiden er for øvrigt fornyede, idet der i spisesalen vest for de tre nuværende vinduer til venstre for entreen er fremdraget et smårudet, blindt vindue med spejlglas; det svarer til de oprindelige vinduer. Over indgangsdøren ses en sandstens frontispice, under hvilken læses: Anno MDCCXCV (fig. 3). Trappen flankeres af smedejerns lygter, der står på to af de otte sandstens „borner“, der indbyrdes er forbundet med en jernlænke foran facaden. Alt dette omtales i taksationen 1797, ligesom også de grundmurede stenpiller med gitterværk ved hver side af indkørslerne til gårdspladsen (fig. 4). Derimod har man i senere tid overkalket hjørnekvadrene samt fjernet seks halvrunde vinduer i taget. Af spærkonstruktionen kan man dog endnu se, hvor disse kvistvinduer har siddet. I bygningens facade mod haven var der ingen grund til at opretholde gårdfacadens skævhed. Derfor findes havestuedøren midt i facaden og ikke lige

Fig. 4. Hovedbygningens gårdfacade indrammes af hjørnekvadere af rødlig sandsten, nu overkalkede. Langs korebanen står de otte sandstens „borner“, som bærer spærrekæder, og som omtales i taksationen 1797.

modsat indgangsdøren. I van Hemerts hovedbygning får man for første gang her i landet lejlighed til at se Lillies dekorationskunst udfoldet under større forhold. Når arbejdet med at afdække, fremdrage og konservere væg- og loftsmalerierne i løbet af et års tid er tilendebragt, vil de atter blive synlige. Derfor bør rumindretningens mange interessante og raffinerede detaljer ikke omtales her, men gemmes til en senere årgang af Nationalmuseets arbejds-mark.

Peter van Hemert fik ikke langvarig glæde af sit nye hus. Allerede i 1805 gik han fallit, og Brede værk blev i 1806 solgt ved auktion til et nyt interessentskab, hvori deltog to norske adelsmænd, den senere statholder, greve Herman Wedel Jarlsberg (1779–1840) og den senere general, friherre Ferdinand Wedel Jarlsberg (1781–1857). Kobbermalmen kom fra Røros i Norge, medens zinkmalmen „galmejen“, der anvendtes ved messingfabrikationen, kom fra Tyskland og Polen. Fra 1817 ejedes Brede af fhv. statsminister greve Ernst Schimmelmann, svoger til Johan Ludvig Reventlow og selv delagtig i landboreformlovgivningen. Schimmelmann ejede også papirfabrikken i Ørholm. Han og hans anden hustru Charlotte havde holdt åbent hus for tidens betydeligste digtere, kunstnere og videnskabsmænd. Men denne lykkelige tid var just blevet afbrudt ved hustruens død, da han erhvervede Brede værk. Om sommeren boede han mest på Sølyst, man ved ikke, om han også nu og da opholdt sig i Brede hovedbygning; i hvert fald åbnede han parken for publikum.

Messingværket var allerede blevet nedlagt kort efter 1805. Men kobberværket var i drift endnu i nogen tid efter, at den væsentligste del af fabrikken i 1831 var blevet overtaget af klædefabrikør J. C. Modeweg. Indehaveren af firmaet Suhr & Søn, Th. Suhr, købte nemlig ved denne lejlighed den del af virksomheden, der lå øst for åen, og her fremstilledes endnu omkring 1850 kobbervarer. Klædefabrikken overtog derefter hele anlægget, og klædefabrikationen har været enerådende indtil for tre år siden.

Når man i gamle dage drejede af fra kongevejen for at besøge Brede værk, lå der omtrent midtvejs, hvor J. C. Modewegsvej begynder, to små grundmurede pavilloner på hver sin side af vejen. De var opført i begyndelsen af 1800 årene og eksisterede i hvert fald allerede i 1822, da greve Schimmelmann lod værket taksere. De markerede for den vejfarende, at her begyndte værkets enemærker. De er desværre for nylig blevet nedrevet. Men til højre for vejen ser man endnu resterne af Brede ladegård, hvis jorder nu er indlemmet i Frilandsmuseet. Snart falder også disse bygninger. De giver plads for museets herregårdsanlæg, hvis park skal strække sig fra Modewegsvej i nord til en hovedbygning, som endnu ikke er erhvervet, i syd, og fra den vej, der fører til ladegården, i vest til skrænten mod mølleåen ved Brede værk

Fig. 5. Indkørselen til Brede fra vest flankeres af en lindcalle langs parken til venstre på billedet. I baggrunden de gamle fabriksbygninger.

mod øst. Fra denne park vil man få et charmerende udsyn over værket mod mølleåen og møllesøen.

Modewegsvej skærer sig ned i skrænten som en ret smal hulvej, og den flankeres her af to rækker lindetræer. Den statelige allé forbereder gæsterne på, at noget usædvanligt er i vente. Fotografen har (fig. 5) søgt at fange stemningen: I forgrunden lys og skygge mellem nøgne træer og i midten af perspektivet smeltende lys i husrækken, der drejer mod højre i retning af mølledammen. Blandt Lindealléens træer finder man enkelte, der har overlevet århundredernes omskiftelser siden Van Hemerts tid. De hører sammen med de gamle lindetræer, der indrammer parken, dels langs mølleåstien oppe på skrænten i vest, dels som en allé langs fabriksbygningerne i øst. Seks høje linde markerer midterlinjen ud for hovedbygningen og åbner et vidt perspektiv mod Geels skov. Også terrasserne i parkens vestside er et led i dette gamle franske haveanlæg, som formentligt er planlagt samtidig med, at van Hemert byggede den ny hovedbygning. Parken er næppe ældre end det nye hus, men i denne bygnings kælder og køkken findes barokke døre, der stammer fra den to etagers hovedbygning, der lå her før.

Vi har hidtil i særlig grad hæftet os ved hovedbygningen. Men Brede værk beskæftigede i 1821 120 arbejdere, og i klædefabrikken var der i 1844 ca. 150 arbejdere og 40 vævestole, der af 14.200 pund dansk og 36.200 pund udenlandsk uld forarbejdede 33.000 alen middelfint klæde. Brede og Brunshaab ved Viborg var på den tid vore to største civile klædefabrikker. Man forstår, at Brede i virkeligheden i flere hundrede år har været en hel lille by, hvis arbejderes ve og vel afhang af fabrikkens trivsel. På et maleri fra midten af forrige århundrede (fig. 6) ses til venstre funktionær- og arbejderboliger langs „Brede allé“ – den vej der fører langs dammens og åens vestside til Fuglevad. Her ligger nu huse, der regnet fra syd mod nord er opført 1903, 1912 og 1888. De ældre partier af staldbygningerne foran hovedbygningen er derimod opført allerede i 1825. Følger man facaden østpå, angives det første stykke at være opført i 1826. Men det drejer sig sandsynligvis om en ombygning, hvorved det oprindelige toetagers hus, som omtales i 1797, er blevet forøget med en tredje etage. Af et ældre maleri, gengivet af E. Nystrom, ses, at huset først efter Modewegs overtagelse fik samme tagrejsning som bygningerne østfor med en gennemløbende engelsk kvist.

Også den næstfølgende bygning skal være fra 1826, men der må, allerede inden billedet er blevet malet, være blevet bygget til, således at facadens østligste treetagers bygning fandtes på nær de østligste tre fag, der er bygget ud over selve vandløbet. Denne tilbygning opgives at være opført i 1851, hvilket passer med, at maleriet er dateret 1845. På maleriet ses, at klædefabrikens høje bygning knækker mod nord med en tilsvarende treetagers fløj

Fig. 6. Brede værk. malet 1845 af Ferd. Richardt. (Privateje).

med engelsk kvist langs mølleåen. Det er denne høje, nu nedrevne østfløj, der ses på et andet maleri (fig. 7). Beskueren tænkes her stående på en bro over åen omtrent midt i det nuværende fabrikskompleks, idet man sydpå, midt i billedet, ser selve møllebygningen, der dengang var opført af træ.

Det gamle fabrikskompleks havde også en nordfløj, som ses til højre på maleriet. Men ingen af de afbildede bygninger eksisterer i nutiden, lige så lidt som de lave, gavlvendte huse til højre på det først omtalte maleri (fig. 6).

I 1851 er der altså sket en større ombygning, hvorved den lange facade forlængedes ud over åen og endte med en toetagers længe, hvortil i 1876 sluttedes en længe af samme højde mod nord langs indkørslen til de bagved liggende bygninger. I 1890'erne opførtes en toetagers fabriksshal af gule mursten med store rundbuede jernvinduer langs den lindeallé, der begrænser den store plæne nord for hovedbygningen. Og ved samme tid var der blevet opført en treetagers fabriksbygning i øst-vest omtrent midt i det nuværende kompleks. Den nyeste del af fabrikken er en smuk gulstens bygning langs med jernbanen, opført i 1943, og tre betonfløje omkring en aflang gård længst mod nord, opført i tidsrummet 1907 til 1951. Dertil kommer arbejderboliger på bakken øst for selve terrænet samt en kantinebygning ved stationen opført o.

1900. Vest for palæet er i slutningen af forrige århundrede tilføjet en toetagers tilbygning.

2. *Et folkeligt museumsinstitut i Brede.*

Patriarkalismens tidsrum er forbi i de gamle fabrikker. Med den moderne industriproduktions omfattende specialisering og mekanisering vil de traditionelle bånd mellem arbejder og arbejdsgiver blive løst. Måske bliver nye bånd knyttet mellem direktion og funktionærer i form af udbyttedeling og pensionsordninger. Men den tilfredsstillende, tidligere tiders arbejder kunne få ved at se et færdigt produkt komme ud af tilvirkningsprocessen, vil i fremtiden blive stadig ringere. Betegnende nok indtegnede sig forleden år en snedkervend fra en af stolfabrikkerne i provinsen til et kursus i snedkeri på en husflidsskole med den motivering, at det for en gangs skyld ville være morsomt at få lov til at lave en hel stol. Hvordan skal man i fremtiden skaffe næring for håndværkerens og arbejderens personlige virketrang, så han ikke bare bliver specialarbejder eller maskinfunktionær, men også producent af højeste kvalitet? Hertil kræves mere personlig udvikling, end man kan hente i fritiden på en fodboldbane. Med den rigelige fritid, fremtidens arbejdere efter alt at dømme vil få til overs, kan der blive nok til både friluftsliv og skabende, lystbetonet selvvirksomhed. Her vil der efter forfatterens mening blive brug for en anden form for undervisning end den, der gives med en eksamen for øje.

Gennem mere end hundrede år har navnlig landbougdommen hentet åndelig inspiration og spændstighed i folkehøjskolen. Hvad denne ufaglige skole har betydet for vort lands økonomi kan ikke opgøres i kroner og ører, men der er enighed om at tilskrive den en stor del af æren for vort landbrugs høje stade. Og en fremsynet industrimand planlægger for tiden oprettelsen af en tekstilhøjskole, fordi han tror, at de arbejdere og funktionærer, der har interesser ud over dagen og vejen, også vil være de bedste medarbejdere i en industrivirksomhed – give virksomheden et sundere åndeligt klima.

Højskolens optimistiske tro på, at der i ethvert menneske findes noget værdifuldt, en skabende trang, som venter på en mulighed for at udfolde sig, burde have muligheder for at brede sig inden for andre grene af samfundet som en slags åndelig terapi og timelig fuldkommengørelse. Gennem frivillig beskæftigelse med håndens gerning vil man kunne vække interesser hos mange, der i nutiden har for megen tid til overs og i fremtiden får det i endnu større omfang, og som kritiserer velfærdsstatens goder, fordi den ikke taler nok til deres selvvirksomhed. De fleste vil måske kun nå en almindelig tilfredshed ved at udtrykke noget af deres egenart med hænderne; men de vil på dette område dog skabe noget, som ikke er et maskinprodukt, men noget

personligt, hvori de har lagt en del af deres sjæl. Og imedens dette står på, undgår de at forfalde til tom selvoptagethed, til at gå og fange griller eller til at søge asocial tilfredsstillelse af egoistiske ønskemål og drømme.

Men undervisningen bør gå videre end til det rent tekniske, hvad enten det drejer sig om husflid eller håndværk. Den må sigte på at få eleverne til at forstå deres stilling i samfundet gennem oplysning om, hvad tingene kan fortælle om fortidssamfundets funktioner: Kårene for håndens arbejde, arbejdets organisering, mennesket og maskinen, skiftende tiders syn på arbejdet, mønstres, moders og stilarters skiften og betingelserne for deres udbredelse og opståen o. s. v. Med håndens arbejde som udgangspunkt vil de fremmeligste elever naturligt føres til selv at studere alt dette, fordi de ser, at det kommer dem ved og kan tjene til dygtiggørelse af dem i deres daglige arbejde. Genstande og boligrum i et museum taler et stærkere sprog end billederne i en bog. Netop derfor kan museerne for mange blive en indledning til bogens verden, fordi tingene må suppleres med tekst og afbildninger i bøger.

Der er for så vidt ikke noget nyt i disse betragtninger. Skolerne har jo sløjdundervisning på deres timeplan, og sløjdundervisningen har gennem et par menneskealdre stået i gæld til højskolen. På sløjdskolerne har i tusindvis af lærere fået undervisning i at bruge håndværksredskaber, tegne og eftergøre modeller, tilegne sig grundbegreberne i materialekundskab og konstruktioners holdbarhed, kort sagt lære håndværkets ABC, og i kommuneskoler og ungdomsskoler har de givet deres kundskaber videre. Også flertallet af håndværkerne har dygtiggjort sig på tekniske skoler, kursus, teknikumuddannelse, mens andre er gået akademivejen. Man begynder i reglen med at efterligne forbilleder, hvad enten de udtrykker samtidens modeopfattelse eller det drejer sig om ældre tiders mønstergyldige frembringelser. En musiker skal jo også først lære noderne. En digter begynder som barn med at skrive genfortælling og diktat. Og enhver ny stilart står i gæld til sine forgængere – hyppigst til dem, der ligger tidsaldre bagude. Man har bestandig brug for forråd, lagre hvorfra inspirationsstof kan hentes frem. I gamle dage fandtes på ethvert værksted tegninger og stik, der afspejlede tidens mode. I bibliotekerne kan man studere billeder af tidligere tiders stilarter. Men den moderne undervisning af indendørsarkitekter, kunsthåndværkere og formgivere af enhver art benytter museernes håndgribelige stof som indføring i faget og middel til at dygtiggøre sig i tegning og komposition.

Et levende museum bør opfylde det dobbelte formål at tjene den forskning, der skal indsamle, konservere, tolke og bearbejde materialet og at gøre stoffet tilgængeligt for publikum gennem fængslende opstillinger, publikationer, vejledninger, kursus for lærere og foredrag for almenheden. Men selve undervisningen bør meddeles af lærerne ved de skoler og kursus, som søger

museet, medens museets medarbejdere først og fremmest indtager en formidrende rolle ved stoffets fremdragelse og tilrettelægning. Først når folkemuseet får plads i de rummelige fabriksbygninger i Brede, vil det kunne tilfredsstille kravene fra publikum i samme omfang som et moderne bibliotek. Først her vil der kunne skabes det folkelige museumsinstitut, som jeg drømmer om, og som mangfoldige skoler og kursus fra hele landet kan se hen til med forventning. I Brede vil der med tiden blive ledige beboelseshuse, som kan indrettes til lejrskoler for tilrejsende elever, der ønsker at slå sig ned for nogle få dage, en uge eller mere og samle forråd til de følgende måneders undervisning og opgaver.

Der tænkes her først og fremmest på den frie ungdomsundervisnings forskellige skoler og kursus, hvortil der allerede findes betydelige bevillinger på finansloven. Men der tænkes også på tekniske skoler og kursus af faglig art fra hele landet. Måske ville også gymnasieskolerne lejlighedsvis kunne lægge deres lejrskoleundervisning i historie, geografi, geologi og lignende emner i Brede, idet museet tænker sig at indrette en særlig afdeling for mølleådalens erhvervsudvikling i historisk-geografisk belysning. Udflugter langs tunneldalene mod Farum-Gandløse og besøg i moderne fabrikker vil kunne supplere denne undervisning, ligesom Frilandsmuseets bygninger og Landbrugsmuseets redskabssamlinger kan tjene som emner for studium af bebyggelse, landskab og jorddyrkning gennem tiderne. I Brede er der mulighed for at skabe et slags Askov for vor materielle kultur. Magasiner i gammeldags forstand bør ikke mere findes. Alle genstande, der kan tåle det, bør gøres tilgængelige for de besøgende som på læsesalen i et bibliotek.

Efter denne optakt om ideen med Folkemuseets flytning til Brede kan der være grund til at gå lidt nærmere ind på, hvordan museets folk tænker sig den udformet i praksis. Skitsen til denne plan var i hovedsagen allerede udarbejdet i løbet af sommeren 1957 og blev forelagt undervisningsministeren på åstedet i oktober samme år. Men virkeliggørelsen er beregnet at ville tage en årrække, og den må nødvendigvis på grund af, at det meste af fabrikken er udlejet for kortere eller længere åremål, modificeres på flere punkter med midlertidige udstillinger og omflytning af samlinger fra en fløj til en anden.

Planen går i korte træk ud på følgende: Hovedbygningen (nr. 17 på planen fig. 8) indrettes omtrent, som den så ud i etatsråd Peter van Hemerts tid med samtidige møbler, vægdekoration etc. I selskabsstuens fjernere endevæg findes et smukt proscenium med en bred niche, hvorfra et lille kammermusikorkester har kunnet underholde eller spille op til dans ved de store fester, som den københavnske storkøbmand holdt for sine venner og forretningsforbindelser. Det vil være nærliggende at afholde musikaftener i dette rum og den tilstødende havesal. I spisesalen kan et festbord dækkes op. På første sal

Fig. 7. Brede værk set fra nord, ukendt maler. (Findes i fabrikkens eje).

vil der eventuelt kunne indrettes udstilling til belysning af mølleådalens industrier; men senere, når denne lokalhistoriske udstilling vokser og finder sin blivende plads i de gamle fabriksbygninger mod gaden, kan palæets sove- og gæsteværelser genskabes her og i tagetagen, hvor alle oprindelige skillerum findes bevaret, og hvor det gamle pigekammer uden direkte vinduesbelysning endnu findes inde under den nordlige tagvinkel.

Den almindelige udstilling, som det store turistpublikum bør kunne se på kort tid, og som skal give et levende indblik i dansk kultur i nyere tid, tænkes indrettet i fabriksfløjen langs parken (nr. 6 på planen fig. 8). Indgangen bliver i porten i bygning nr. 2b., og inden man går ind i selve udstillingen, vil man få et lille kig ud i gården, hvor det store vandhjul tænkes genindrettet i åløbet ved nr. 3. På første sal over udstillingsrummene i nr. 6 vil der kunne indrettes en foredragssal. Men selve udstillingen kan fortsættes gennem nr. 7 og ad en glasdækket gang videre til nr. 8a, hvor der til sin tid tænkes indrettet en kaffe-te restaurant, som står i forbindelse med parken, så publikum på smukke sommerdage kan indtage forfriskninger i det grønne.

Kun en mindre del af samlingerne skal udstilles i bygning nr. 6. Den

større del af samlingerne bør gøres tilgængelig for studerende i form af *studiesamlinger*. Til dette formål vil især de rummelige haller i nr. 8a og 9 egne sig godt. Man kan såvidt muligt indrette dem med sagligt betonedede opstillinger i en midterserie, hvor forskellige erhvervsgrene og arbejdsprocesser illustreres ved hjælp af genstande, store billeder, kort og eventuelt automatisk indstillelige filmsvejledninger. I sideværelser opstilles de ting, der kun interesserer dem, der ønsker at fordybe sig yderligere i emnet. I midterrummene kan altså lærerne med deres klasser udvælge netop det emne, som passer ind i undervisningen. Men desuden bør der med visse mellemrum indrettes klasseværelser, hvor læreren kan give en kort indledning ved hjælp af lysbilleder, films, sort tavle og museumsgenstande udtaget til nærmere studium. Desuden bør der findes studierum forsynet med borde, plinte og passende belysning, hvor håndværksstuderende, elever fra husflidsskoler og forskellige specialkursus kan få lejlighed til at tegne mønstre og genstande som materiale til senere studium hjemme i den by, hvor de kommer fra. Alt bør – så vidt hensynet til tingenes bevaring muliggør det – være tilgængeligt i dette nye museum fra morgen til aften, og studerende skal enkeltvis kunne få gratis adgang mod at skrive deres navn i en indgangsprotokol samt eventuelt forevise legitimation af hensyn til faren for tyverier.

Bygningen nr. 7 a vil være velegnet til at rumme Folkemuseets store tekstilsamlinger, som allerede nu i en vis udstrækning benyttes af mønstertegnere fra danske tekstilfabrikker. Bygningerne nr. 4–5 er lave, grimme haller, som bør fjernes for at give lys og luft til den indre gård bag ved den gamle fabrik nr. 2a–e og 3. I denne gård løber mølleåens vand, og her har det sidste vandhjul ligget. Når hjulet genskabes, vil det kunne yde trækraft til de gamle værksteder, som næsten 50 i tallet kan opstilles i de gamle bygninger, og hvoraf nogle på visse dage kan sættes i funktion til glæde for de besøgende og til oplysning for de studerende.

Bygningen nr. 10 er nu indrettet til kontorer. Den vil kunne rumme Folkemuseets *videnskabelige apparat*. Kulturforskningen har ligesom andre videnskaber først og fremmest det mål at udvide vor erkendelse: Nationalmuseets etnologiske undersøgelser indsamler viden om bondens dagligliv i fortiden. Industri-, håndværker- og arbejderundersøgelserne tager sig af livet i byerne. Bondegårdsundersøgelserne, herregårdsundersøgelserne og saneringsundersøgelserne beskæftiger sig i særdeleshed med folks boligvaner. De arkæologiske landsbyundersøgelser undersøger gårdtomter under jordfladen og opmåler rester af middelalderlige agersystemer. Nationalmuseets mølleudvalg beskæftiger sig med vor ældste drivkrafts tekniske udvikling og finder ud af, hvilke af vore gamle vand- og vindmøller, der er værdige at bevares. Det internationale sekretariat for udforskningen af landbrugsredskabernes

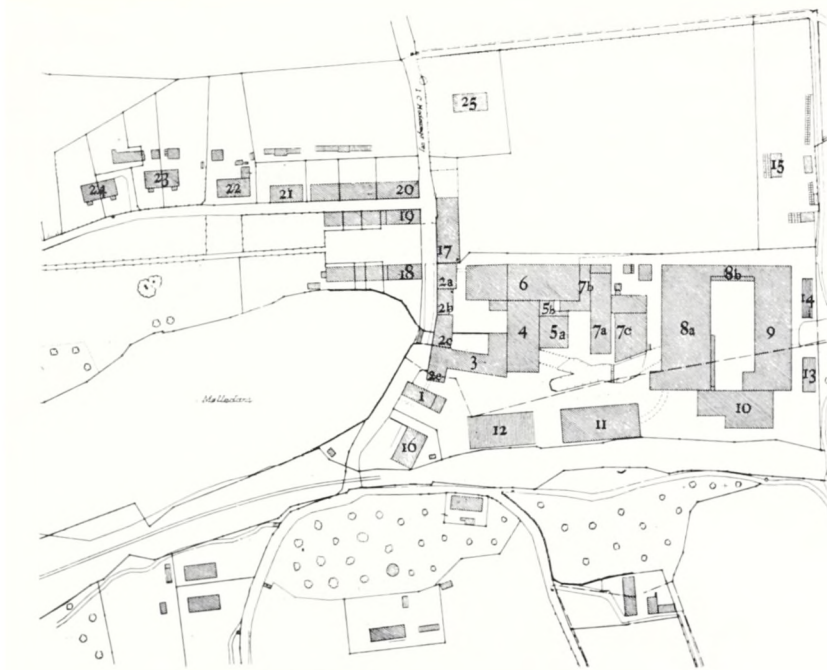

Fig. 8. Plan over Brede værk. Målestok ca. 1 : 2500.

historie samler beskrivelser, billeder og bøger om sit emne fra hele verden og tjener som bindeled mellem halvtredje hundrede forskere fra Japan til USA., o. s. v. Dertil kommer biblioteket, vejledning af det brede publikum og af folk, der konsulterer museets videnskabsmænd i specielle spørgsmål, administrationen af indkøbene og af alle virksomhedens praktiske foretagender. Dette er museets „hjerne“, der pumper næring ud til alle de mange grene af det store foretagende.

Med tiden bør *undervisningen* også have sin særlige leder, ligesom i Nordiska Museet i Stockholm bistået af læreruddannede hjælpere. Thi selv om det er tanken, at gæstekursus og skoler i videst muligt omfang skal undervises ved deres egne lærere, vil der dog blive et betydeligt arbejde med at instruere lærerne i museets indretning og indhold og organisere besøgene, så der bliver mindst mulig tomgang i undervisningslokalerne.

Ovre i den gule bygning ved jernbanen, nr. 11, kan museets *tekniske afdeling* få egnede lokaler. Først og fremmest gælder det Nationalmuseets konserveringsanstalt for ikke jordfundne sager. Her kan også en væsentlig del af Frilandsmuseets konservering foregå. Og det er tanken at udbygge anstalten, så den tillige kan konservere for lokalmuseerne, navnlig på øerne øst for

Storebælt. I øverste etage bør der være fotografatelier og lokaler til brug for fjernsynet, når der arrangeres udsendelser fra museets samlinger.

Museet i Brede vil ved sin placering side om side med Frilandsmuseet og i kraft af sin enestående beliggenhed i den yndige mølleådal kunne blive hovedstadens mest attråværdige udflugtsområde, navnlig på de dage og årstider, hvor badestrandene ikke lokker. Den gamle kantinebygning nr. 16 med sit originale interiør fra tiden omkring århundredskiftet vil kunne tjene det dobbelte formål på selvbetjeningsbasis at være madsted for lejrskoleeleverne og det publikum, som ikke ønsker at betale entré til selve museet, men blot vil hygge sig ved åen og møllesøen. Trafikken mellem Fuglevad og Brede kan foregå med hestevogn gennem Frilandsmuseets park med indgang ved den kommende herregård ved Modewegsvej og udgang ved Fuglevad vandmølle, herfra tilbage til Brede ad åen og søen med båd. Eller man kan tage turen i omvendt orden. For spadserende bliver der en dejlig rundtur gennem „Van Hemerts vænge“, det vil sige skoven mod nord i retning af Ørholm, og vil man fortsætte til det danske Svejts, ligger møllestien jo allerede parat.

Gennem seks hundrede år har Brede afspejlet befolkningens sociale vilkår her i landet. Der har bestandig resideret en af samfundets herrer i hovedbygningen, først bispens forvaltere, dernæst det merkantilistiske systems eventyrskikkelser, der steg til tops i velstand, men ofte døde i fattigdom, og til sidst direktørerne for den store fabriksvirksomhed. Den, der residerede i hovedfløjen, var at ligne ved en herremand. Foran lå staldgården, bag ved parken med orangeri og gartnerbolig. Lindealleer og små pavilloner markerede adgangen til den store virksomhed. Men i stedet for avlsbygningerne strakte sig til den ene side fabriksanlægget, og ladegården i den modsatte retning var kun ved en stor bondegård at ligne.

Ved statens køb af hele herligheden er idyllen langs åen og møllesøen blevet bevaret og sikret for hovedstadens befolkning langt ud i fremtiden. Bruset fra de store vandhjul giver ikke mere genlyd i dalen, men idet Brede bliver hele folkets ejendom, er tanken opstået at genoplive virksomheden i form af et forsknings- og undervisningsinstitut, der kan demonstrere, hvorledes de sociale kår har været gennem tiderne, og hvordan fortidens materielle kultur fungerede.

Ægyptens hellige kat

Af MARIE-LOUISE BUHL

FOLK ville næppe i vore dage rage øjenbrynene af, fordi deres elskede kat døde, men det gjorde man i det gamle Ægypten, og ægypterne lod endog katteligene balsamere og gav dem en smuk begravelse. En ægypters ærbødighed over for sin kat gik så vidt, at han under en ildebrand ikke først tænkte på at slukke ilden, men på at redde katten. Dersom det skrækslagne dyr alligevel, trods anstrengelser for at holde det borte, forvildede sig ind i flammehavet, sørgede hele familien. Det er den græske historieskriver Herodot (484–424 f. C.), som fortæller herom. Han er i det hele taget den første græske forfatter, der omtaler katten, som han har set på sin rejse til Ægypten. Han kalder den *ailouros*, et græsk ord, som betyder „den, der vifter med halen“. Ifølge de gammelægyptiske tekster bærer den det lydefterlignende navn *miu*. Ordet kat er af afrikansk oprindelse, og huskattens forfædre må netop søges i Afrika. I Ætiopien blev de vilde katte tæmnet, og allerede i Det gamle Rige (2780–2280 f. C.) blev de indført i Ægypten. Her blev de uhyre populære og gjorde stor nytte ved at dræbe mus og slanger. På et tidligt tidspunkt ansås katten for hellig. Hankatten var solguden Re's dyr, og i skikkelse af en kat kæmpede Re mod mørkets slange. Hunkatten tilhørte gudinden Bastet, som blev dyrket i Bubastis (ægyptisk *per-bastet* = Bastet's hus) i deltaet.

For nogle år siden fandt man under udgravningerne af Bubastis den ældste helligdom for Bastet. Kong Pepi I af VI dynasti (ca. 2400 f. C.) lod dette tempel bygge, og det vedblev at være i brug i de følgende seks århundreder. Da det gik til grunde, blev nye helligdomme rejst på stedet, og Bubastis' anseelse steg. Herodot har beskrevet sit besøg i byen og i gudindens tempel. Ifølge ham samlede til den årlige Bastetfest 700.000 pilgrimme både mænd og kvinder, fra alle dele af landet. De kom sejlene med sang og fløjtespil ned ad Nilen til Bubastis, og her fandt store drikofre sted. Bastetdyrkelsen blev så populær, at den ikke blot var begrænset til selve Bubastis, men gudinden blev optaget i andre byers gudekredse, hvor hun identificeredes med eller optog i sig de lokale gudinder. Hun blev efterhånden ét med de

Fig. 1. Kattchoved af bronze i Nationalmuseets antiksamling. Gave fra Ny Carlsbergfondet.

fleste af Ægyptens modergudinder og æredes især i senere perioder som frugtbarhedsgudinde.

I Det gamle Rige begyndte man at afbilde Bastet. Hun blev fremstillet som kvinde med kattehoved. Blandt de bedste ægyptiske bronzer i Antiksamlingen på Nationalmuseet findes en statuette af Bastet. Fig. 2 viser hende stående iført en lang, stramt siddende dragt, som lader ane de kvindelige former. I den højre løftede arm har hun sikkert haft et rasleinstrument, i den venstre hånd, som er ført hen foran livet, holder hun en amulet forestillende en bred krave på hvis øverste rand der er anbragt et vædderhoved. Det viser hen til solguden Amon fra Theben, der afbildes med vædderhoved, og dermed tilkendegives Bastets forbindelse med soldyrkelsen. Som modsætning til Bastet, der i historisk tid var blevet en mild og venlig kattegudinde, stod den vilde og voldsomme Sakhmet med løvehoved, for hvem ægypterne nærrede stor ærefrygt. Hun holdt til i Memphis, og det var hende, som forsvarede den ægyptiske konge, når han drog i kamp.

Først i det XXII–XXIII dynasti (945–718 f. C.), efter at libyerne med hovedstad i Bubastis var kommet til magten, blev der anlagt de vidt udstrakte kattegravelsler ikke blot i denne by, men også i Saqqara og i Theben i Øvreægypten. Disse gravpladser blev benyttet langt ned i tiden, og fund herfra omfatter kister og kattefigurer, som også har indeholdt kattekogler.

For kort tid siden modtog Antiksamlingen som gave fra Ny Carlsbergfondet et prægtigt kattehoved af bronze fra Ægypten (fig. 1). Hovedet er hult og kan enten have været anbragt på en katemumie eller på en trækiste med de jordiske rester af en kat, identificeret med Bastet. Antiksamlingens stykke er et af de smukkeste kendte. Dets lyse grønne patina er iøjnefaldende, og det vel gennearbejdede hoved viser et fint muskelspil. En strudsfejer, det ægyptiske tegn for sandhed, er anbragt i hvert øre, der desuden prydes med en halvmåneformet guldørenring. På hovedet mellem ørerne er der en indfatning til en skarabæ, en gengivelse af den hellige skarnbasse, som var en af de skikkelser, solguden påtog sig. Der har ligeledes været indlagt øjne, og man kan måske forestille sig, at de har været af bjergkrystal, beklædt med bladguld på bagsiden. På Glyptoteket findes der f. eks. to kattehoveder med sådanne øjne, og de lyser den besøgende i møde på en meget virkningsfuld og naturtro måde. Omkring halsen på Antiksamlingens kattehoved, som fornedet afsluttes med en lige kant, er indgraveret en kæde af små muslingskaller. Den bærer fortil en amulet, der foroven er prydet med gudinden Sakhmets løvehoved med solskive.

Hvad stilen angår kan kunstværket sammenlignes med en bronzekat siddende på en papyrussøjle i kunstmuseet i Boston; dyret her er prydet med et tilsvarende halssmykke. Bostonkatten dateres til Sentiden, muligvis 3. århun-

Fig. 2. Bronzefigur af gudinden Bastet i Nationalmuseets antiksamling.

drede f. C., og Antiksamlingens bronzebuste, som ligner den meget, er da vel fra samme periode.

Selv om Herodot er den første græker, der omtaler katten, har man allerede forinden afbildet katte i græsk område. På Kreta, hvor der uden tvivl har eksisteret vilde katte, er der gjort fund af kattedremstillinger, men scenerne er som regel hentet fra ægyptisk kunst, og det samme er tilfældet med billedet på et dolkblad med indlæg, som lå i en af skaktgravene i Mykene. På dette stykke, som er fra det 16. århundrede f. C., ses foruden geparder katte jagende ænder i papyruskrattet, mens den samtidige freske i Hagia Triada på Kreta gengiver en kat, der forsøger at indhente en fasan. Fig. 3 viser et relief fra slutningen af 6. århundrede f. C. Det opbevares i Nationalmuseet i Athen og gengiver en kamp mellem en hund og et kattelignende væsen. Hvis det virkelig drejer sig om en kat, har den græske kunstner ikke nøje studeret kattens bygning og yndefulde bevægelser, før han gav sig i lag med opgaven. Nogle forskere mener, at det er en vildkat.

Det synes som om tamkatten er kommet til Grækenland og Syditalien henimod slutningen af 6. århundrede f. C., og det er netop i det århundrede,

at man i Ægypten forstærker handlen med Hellas. Imidlertid lader det ikke til, at katte har været særlig populære hos grækerne, og først ca. 400 f. C. blev der gjort forsøg på at tæmme dem i større målestok. Græske børn har sikkert hurtigt kunnet acceptere disse nye legekammerater. På en lille bøotisk legetøjskande fra ca. 450 f. C. i museet i Berlin er der afbildet en meget yndefuld scene med en dreng, der spiller på lyre foran en kat, som sidder og lytter på en taburet. I Tarent og Regium er der fundet mønter med fremstillinger af en ung mand, der leger med en kat. Ynglingen er det personificerede folk. Katten ligner den ægyptiske huskat, som sikkert er blevet indført i Syditalien af handelsfolk fra Kyrene på Nordafrikas kyst. „Folket“ fik altså det nye dyr som attribut. Også fra hellenistisk tid findes kattefremstillinger på vaser af forskellige former, og på en mosaik fra Pompeii ses en kat i færd med at æde en vagtel (fig. 4).

Katten hed på latin feles eller felis, men endnu i 2. århundrede f. C. anvendtes ordet ailurus for kat; først omkring 350 e. C. optræder ordet cattus i den romerske litteratur. Fra nu af ansås katten mere og mere for et nødvendigt husdyr i Sydeuropa, og efterhånden erstattede den mår, væsel og huslange som udrydder af mus. Munkevæsenet, som stammede fra Ægypten, var måske også skyld i, at katten vandt indpas så mange steder. Den blev med sit stille væsen en trøst for munkene i deres ensomhed. I middelalderen blev den i særlig grad menneskets ven og forbundsfælle mod rottefaren, idet rotterne var kommet til Europa med de asiatiske hunner.

Fra Ægypten trængte huskatten videre frem mod øst gennem Vestasien og Centralasien, hvor den blev blandet med de stedlige vildkatte. Som profetens yndlingsdyr blev den også accepteret af Orientens nomadestammer.

En af de byzantinske kejseres hustruer fattede så megen kærlighed til sin kat, at hun endog lod den sidde med ved det kejserlige bord og indtage sin føde på guldallerken. I anseelse nåede katten så vidt, at den blev betragtet som den hellige jomfrus dyr; men i den sene middelalder troede man, at hekse

Fig. 3. Relief i Nationalmuseet i Athen.

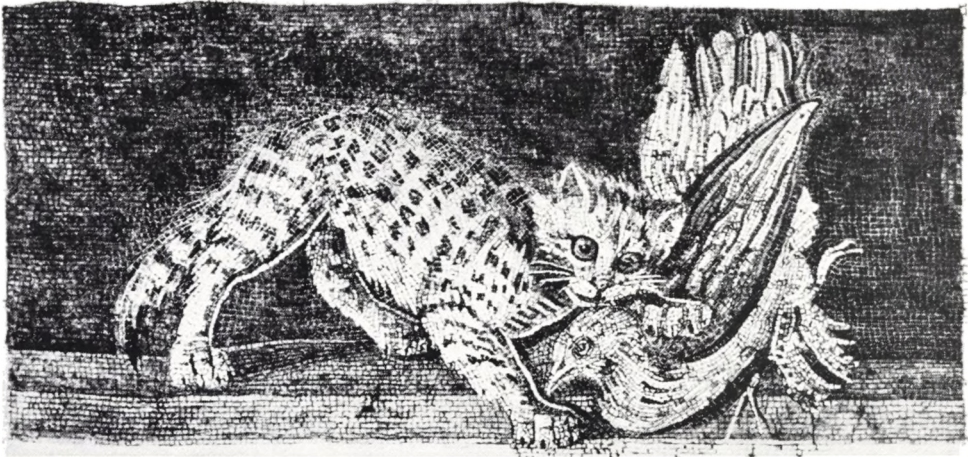

Fig. 4. Mosaik fra Pompeii.

og troldkvinder forvandlede til katte, fordi disse kvinder, som i ly af mørket drev deres spil, sneg sig rundt på katteagtig vis.

Som man kan se, har katten gennem tiderne både haft tilhængere og modstandere; men i Ægypten har den altid været betragtet med den største ærefrygt og hengivenhed, som endnu i vore dage kan komme til udtryk på forskellig måde. F. eks. findes der ægyptiske bønder, som fuldt og fast tror på, at en kats ånd har taget bolig i et af deres børn. I omegnen af den øvreægyptiske by Quft lægger bønderne til stadighed små lerfigurer af den gammelægyptiske frugtbarhedsgud Min ud på markerne i håb om, at guden herigenem vil give dem en rig høst. Og når Min endnu kan spille en rolle, hvorfor kan den store kattegudinde Bastet da ikke også have sine trofaste venner?

Næstved gråbrødrekloster

Af ERIK SKOV

På deres bare ben kom den hellige Frans' små brødre til Danmark i 1232 for også i vort land at prædike den inderlige gudhengivenhed og dybe kærlighed til næsten, som Frans havde lært dem at sætte over al verdens magt og ære. Som deres kaldsfæller, sortebrødrene, der en halv snes år tidligere var kommet hertil og allerede havde vundet fodfæste i adskillige købstæder, fandt også gråbrødrene jordbunden beredt. Fremtrædende personer, verdslige som gejstlige, tog sig deres sag an, og allerede omkring 1240 var mindst elleve af det middelalderlige Danmarks tredive franciskanerklostre stiftet. Da såvel sortebrødrenes som gråbrødrenes hovedopgave var at prædike for menigmand, lagde begge ordener altid deres klostre i byerne, hvor menigmand var lettest at få i tale, men det er påfaldende, at bortset fra de store stiftsstæder, som måtte virke særlig tiltrækkende, var der kun et par byer, som husede munke af begge slags. Om det har været en aftale de to ordener imellem ikke at træde hinanden for nær, ved vi ikke, men forklaringen er dog sikkert den, at datidens små bysamfund normalt ikke har været i stand til at underholde mere end eet af disse klostre, som principielt ikke måtte besidde fast ejendom, men i vid udstrækning opretholdtes ved fromme medmenneskers gaver.

Næstved var en af de byer, hvor begge tiggerordener vandt indpas. Det var efter alt at dømme gråbrødrene, som kom først, o. 1240, bistået af en af ordenens største velgørere, grevinde Ingerd af Regenstein, hvis fremmedklingende titel skyldtes ægteskabet med grev Konrad II af Regenstein; selv var hun, som Jacob Sunesens datter, af gammel sjællandsk stormandsæt, og det skal være hendes gaver, som muliggjorde oprettelsen af fire sjællandske gråbrødreklostre: Roskilde, København, Kalundborg og Næstved foruden Sankt Clare kloster i Roskilde, som var et nonnekloster af franciskanernes orden.

Hvori hendes gave til brødrene i Næstved har bestået, ved vi ikke, men det er vel tænkeligt, at hun har skænket dem en grund, måske med en bebyggelse, som har kunnet tjene til et foreløbigt munkebo, indtil man fandt udvej for at bygge af nyt. Dette kan meget vel have taget sin tid. Oplysningerne om

klostrets ældre historie er meget sparsomme og bevidner strengt taget kun dets blotte eksistens, men det ser dog ud til, at det har haft sine vanskeligheder at kæmpe med fra een bestemt kant, nemlig det mægtige Sankt Peders kloster lige uden for byen. Benediktinermunkene har utvivlsomt følt sig generet af det nye kloster og lagt det alle mulige hindringer i vejen, men som det hedder i en i 1270 omsider affattet overenskomst, kom de langt om længe til en bedre erkendelse og anerkendte oprettelsen af franciskanerklostret, som de tilmed skænkede en teglovn. Gråbrødrene måtte på deres side forpligte sig til ikke at forsøge at hindre nogen i at vise gavmildhed mod Sankt Peders kloster!

Herefter synes brødrene i ro at have kunnet samle midler til klostrets udbygning, og det har sikkert været en god hjælp, at paven i 1291 gav dem ret til at meddele aflad på en række festdage. En afladsbevilling var altid en sikker indtægtskilde. Man kan gå ud fra, at det velorganiserede tiggeri har bragt rare sager til huse fra by og opland, og større testamentariske gaver hører ikke til sjældenhederne. At klostret tilmed besad indtægtsgivende ejendomme, bl. a. en gård i Slagelse, var en følge af en almindelig svækkelse af ordenens oprindelige fattigdomsideal, en tiltagende verdsliggørelse, som da også fik alvorlige konsekvenser, idet der inden for ordenen opstod en modbevægelse, „observansen“, som med støtte udefra krævede tilbagevenden til de oprindelige, strenge bestemmelser om absolut fattigdom. Observansen vandt indpas i Danmark o. 1470, hvorefter adskillige klostre, dog langt fra alle, fra tid til anden reformeredes. I Næstved holdt den milde linjes tilhængere, konventualerne, stand til 1505, men måtte da give sig observansen i vold. Hvilke følger denne begivenhed har haft for klostrets ydre trivsel, er ikke let at sige. Munkene har måttet afhænde deres ejendomme, men om de derved indvundne midler er anvendt til from velgørenhed eller omsat i nybygninger på klostret, kan vi ikke vide.

Da den store kirkereformation nærmede sig, var tiggerklostrene de første blandt Romerkirkens institutioner, som bukkede under. Beliggenheden har sikkert bevirket, at de frem for andre kom i offentlighedens søgelys: megen uvilje måtte i forvejen være affødt af det pågående, efter observansens gennemførelse sikkert omsiggribende tiggeri, og de lutherske agitatorers vel ofte stærkt overdrevne beskyldninger mod brødrene for gridskhed, pragtsyge og dovenskab bar hurtigt frugt.

Næstvedklostrets skæbnetime kom i 1532, og den mand, der her, som flere andre steder, gik i spidsen ved munkenes uddrivelse, var rigshofmesteren Mogens Gøye, endda han for år tilbage havde valgt sit lejersted i klosterkirken og ladet sin første hustru, Mette Bydelsbak, begrave der samt betænkt klostret rundeligt i sit testamente. Kongen skænkede nu klostret med tilliggende til

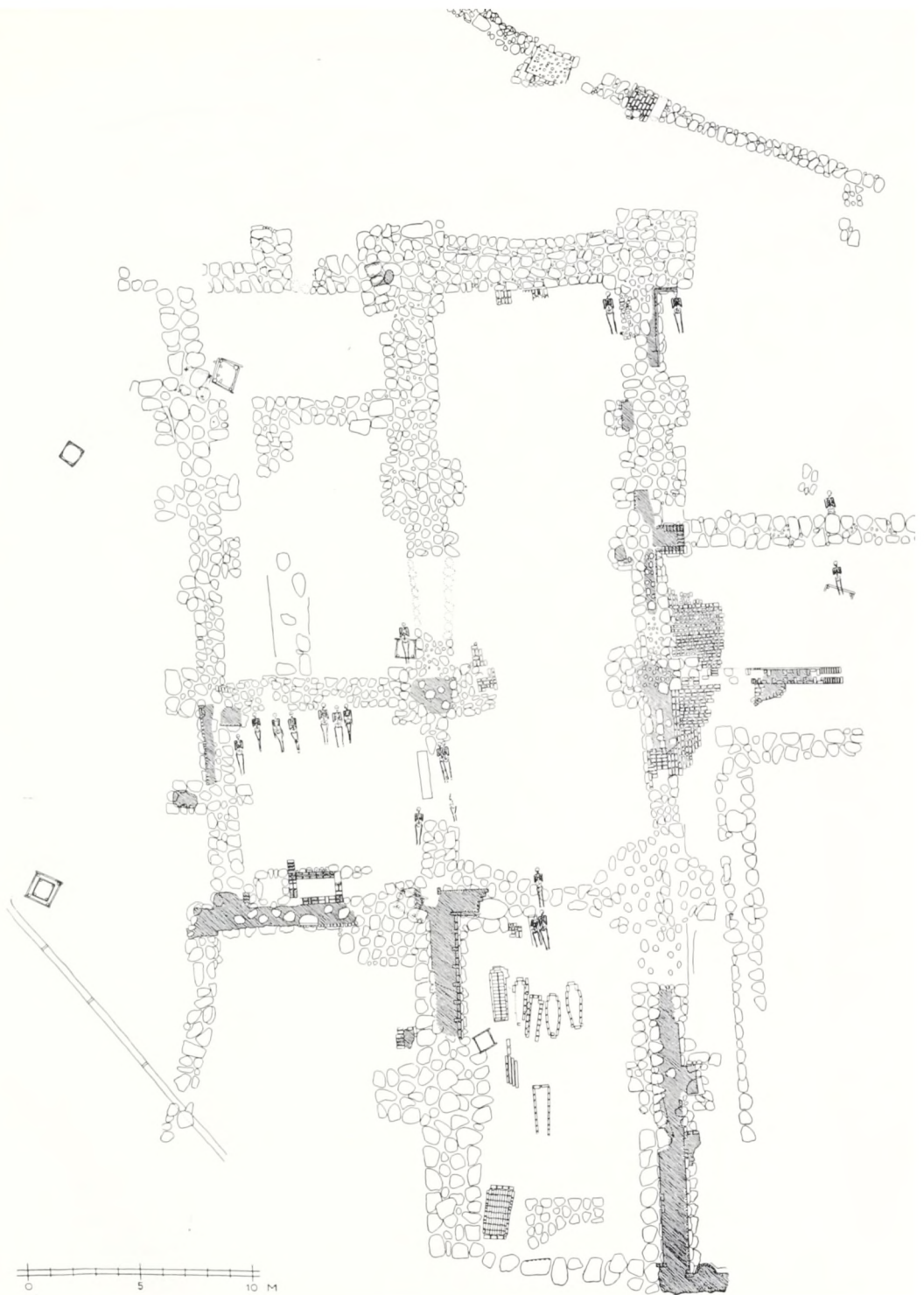

Fig. 1. Plan. 1 : 300. Målt af Mogens Bendard, tegnet af John Petersen. Vest opad. I kirkegårdsmuren foroven markeres kirkeristenes plads af to firkantede gruber, den ene med munkestens bund, den anden med pikstensbro-lægning. Det krumme fundament i forlængelse af sideskibets sydmur tilhører formodentlig også en hegnsmur, som gennemskæres af en yngre trævandleing. - Af de talrige grave er kun enkelte indtegnet på planen. De små firkanter markerer otte træbrønde af ældre dato end klosteranlægget.

byen mod at indtægterne deraf anvendtes til pleje af fattige og syge i helligåndshuset. En snes år senere – i 1553 – udgik et nyt kongebrev, hvori det tillodes borgerne at nedbryde klosterkirken, benytte stenene til reparation af rådhuset og tømmeret til arbejder på havnen samt lægge tomten ud til torv. Samtidig med at klostret her omtales for sidste gang, får vi den første oplysning om dets beliggenhed i byen, ved det nuværende Axeltorv umiddelbart nord for S. Peders sognekirke og det endnu bevarede middelalderlige rådhus.

Da nyere nedgravninger i torvet lejlighedsvis havde bekræftet, at der under stenbroen endnu skjulte sig bygningsrester, fandt Nationalmuseet det påkrævet at skride ind, da det i foråret 1957 blev bekendt, at et konsortium agtede at etablere et underjordisk parkeringsanlæg på torvet. Forhandlinger med de interesserede parter resulterede i, at der sikredes museet adgang til at foretage en arkæologisk undersøgelse, forinden hele pladsen blev opgravet i tre meters dybde, og takket være arbejdsministeriets imødekommenhed, som har været den nødvendige forudsætning for iværksættelsen af adskillige større udgravninger i de senere år, lod også dette arbejde sig gennemføre som beskæftigelsesforanstaltning for langvarigt arbejdsledige.

I slutningen af maj begyndte da et to måneders kapløb med en glubsk gravemaskine. Man skyldte de omkringboende det hensyn, at arbejdet ikke trak længere ud end absolut nødvendigt, hvorfor vi var henvist til at dele plads med det lokale firma, som udførte entreprenørarbejdet, og hvem Nationalmuseet skylder tak for et udmærket samarbejde.

Det viste sig rigtigt, hvad man havde formodet om klostrets beliggenhed. Under torvet og netop inden for udgravningens rammer fandtes resterne af klosterkirken, som har udgjort sydfløjen i et kompleks, hvis øvrige bygninger strækker sig ind under den nuværende bebyggelse langs torvets nordside. Vort udvidede kendskab til Næstved-klostrets bygninger gælder derfor først og fremmest kirken, som viste sig i god harmoni med det gængse billede af en dansk gråbrødrekirke.

Strengt taget har der aldrig eksisteret nogen speciel franciskanerarkitektur. De strenge regler for bygningernes udformning og indbyrdes placering, som f. eks. cistercienserne var bundet af, eksisterede ikke for gråbrødrene. I Narbonnekonstitutionerne fra 1260 fastslås ganske vist en række forskrifter, som skal tjene til at bringe kirkebygningen i overensstemmelse med fattigdomsidealet. Det tillades således ikke at bygge tårn på klosterkirken. Denne må, med undtagelse af koret, ikke overhævelses, og al unødvendig udsmykning forbydes. Disse bestemmelser synes dog i almindelighed kun at være opfattet som henstillinger, man ikke behøvede at tage alt for tungt på, i hvert fald overholdtes de sjældent. Fælles for tiggerordenene er klostrenes mod offentligheden vendte virksomhed. Deres gudstjenester er beregnet på en stor til-

Fig. 2. Døråbning i kirkens nordmur, nær korsgangens sydvesthjørne. Tærsklen er belagt med munkesten, som har været ret stærkt slidte, inden en blændmur er blevet opmuret i den inderste dorfals. T. h. korsgangens munkestensgulv.

hørerskare, som ubesværet kan følge med i handlingen, hvorfor der stilles krav om et i forhold til koret rummeligt skib. Sådanne praktisk bestemte faktorer danner formodentlig baggrunden for, at der i løbet af middelalderen fremkommer en særlig tiggerklosterkirke, som navnlig dominerer i Nord-europa, og hvis særkende er den usymmetriske, toskibede grundplan.

De ældste, danske gråbrødrekirker har, så vidt vides, alle været beskedne, enskibede bygninger med et kor, som blot er en ubetydelighed smallere end skibet. Over denne plan er således kirkerne i Viborg, Horsens og Ystad udformet i sidste halvdel af 1200'rne. Den toskibede kirke, som består af hovedskib med kor og et modsat konventsbygningerne placeret sideskib kommer til Norden i århundredets slutning. Den tidligste franciskanerkirke af denne type er den o. 1285 opførte klosterkirke i Stockholm, nu Riddarholmskyrkan, de svenske kongers gravkirke. I Danmark byggede gråbrødrene midt i 1300-tallet toskibede kirker i Odense og Svendborg, men derudover fik denne kirketype stor betydning for de ældre bygninger, som næsten alle udvidedes med et sideskib.

Klosterkirken i Næstved har været en ganske anselig toskibet teglstensbygning, solidt funderet på en vældig kampestenssyld. Da kirken i sin tid nedbrødes, har man i det væsentlige interesseret sig for teglstensmurværket og ladet fundamenterne ligge urørt, således at der ikke kan herske tvivl om den endelige grundplans udseende. Men at klarlægge bygningshistorien i detaljer

alene på grundlag af syldstenene er ikke muligt. Mange træk tilsløredes af talrige grave i og uden for kirken, men i særdeleshed må de ugunstige arbejdsvilkår beklages. Ihærdigt forfulgt af gravemaskinen måtte vi i hast gøre os færdige fra en ende af og fraskrive os adgangen til at anstille de supplerende detailundersøgelser, som det større overblik fra tid til anden gjorde ønskelige. Det er uomtvisteligt, at kirken ikke er opført i eet stræk, og at koret er den ældste del af bygningen og tillige det håndværksmæssigt smukkeste udførte afsnit. Syldstenene var lagt med stor omhu, hvilket gav det øverste skifte en sokkelagtig karakter; murværket, der her sine steder var bevaret i flere skifters højde, var en stærk kassemur med udfuget for- og bagmur i munkeforbandt. At datere koret med blot nogenlunde sikkerhed lader sig ikke gøre, men der er dog en vis sandsynlighed for, at det er blevet til i sidste halvdel af 1200-tallet. Om opførelsen kan sættes i direkte forbindelse med overenskomsten med S. Peders kloster i 1270 tør ikke hævdes, men at der i gulvet fandtes et større antal murede grave af en type, som almindeligvis anses for romansk, tyder på, at opførelsen ikke kan have fundet sted ret mange årtier senere. Muligheden for, at gravene har tilhørt en ældre kirke på samme sted, må efter de foretagne undersøgelser anses for yderst ringe. Sammenstødet mellem kor og hovedskib synes at vise, at der er gået en tid, omend ikke noget længere åremål, før man har givet sig i lag med skibet, eller måske rettere dettes østlige halvdel, som har været en anelse bredere end koret. Når skibet, dog ikke uden forbehold, antages opført i to omgange, skyldes det, at der omtrent midtvejs kunde iagttages en ændring af fundamentets karakter, hvilket i forbindelse med, at skibet netop på dette sted optager ydermuren i klostrets vestfløj, leder til den opfattelse, at man her er standset op for en tid, måske for at koncentrere sig om konventsbygningerne. Da hovedskibet langt om længe stod færdigt, havde hele kirken en indvendig længde af ikke mindre end 42.5 m. På vesthjørnerne har der stået et par meget svære støttepiller, som måske hører sammen med en forstærkning af gavlens fundament. Baggrunden herfor kan være den, at vestpartiet har skullet bære et tårn, men noget sikkert bevis herfor kan ikke fremlægges, og foranstaltningerne tjener muligvis kun til at sikre skrøbeligt murværk.

Sideskibet er afgjort senere end hovedskibet. I sin endelige form har det fremtrådt som tre sammenbyggede kapeller, hver med sin taggavl mod syd, og har således mindet om sortebrødrenes Vor Frue i Aarhus og antonitternes klosterkirke i Præstø. Kapellerne, hvis syld og sparsomme murrester virkede temmelig sjusket, må høre senmiddelalderen til, men at de er helt samtidige er ingenlunde givet, og det kunde synes, som om de har afløst et ældre, smalle og kortere sideskib, hvis syldsten delvis var optaget af fundamentgrøften.

Pillefundamenter både ude og inde viser, at hele kirken har været over-

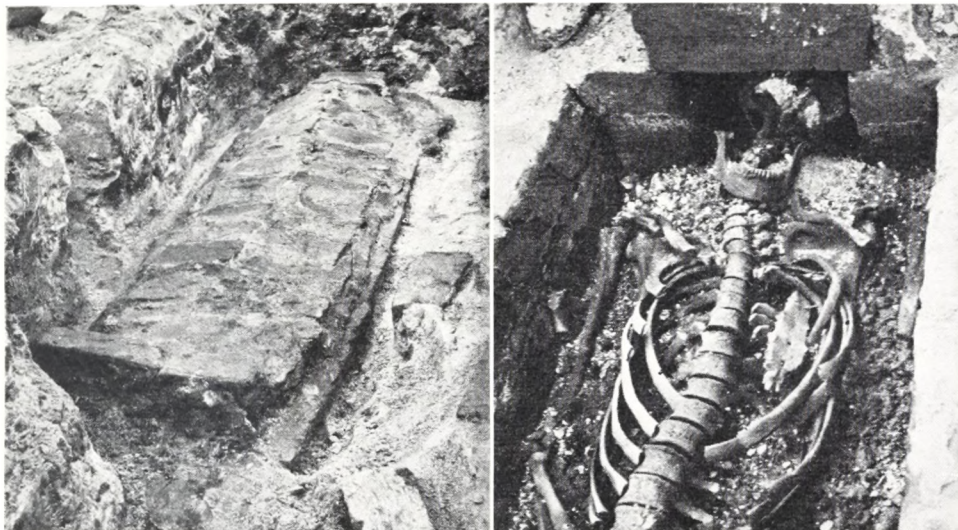

Fig. 3-4. Muret grav, før og efter åbningen. Den er af romansk type, med særligt udbygget hovedleje og tagformet låg. Flere tilsvarende grave var mere eller mindre ødelagt af yngre begravelser.

hvælvet, hvilket bekræftes af de talrige løst fundne ribbesten. Koret har været opdelt i to kvadratiske fag, hvis hvælvingspiller modsvares af udvendige støttepiller. Et tilsvarende hvælv må være indbygget østligt i skibet, efterfulgt af et kortere fag, som når til den støttepille, der som nævnt optager klostrets vestfløj og tænkes at markere en vestlig afslutning på skibet. Det skal indrømmes, at det er vanskeligt at få klart rede på hvælvingsystemet i skibets vestparti, hvor der tilsyneladende ikke er fornuftigt system i pillerne, men trods risiko for at forveksle piller med alterfundamenter må den mulighed dog nævnes, at der er tale om to hinanden efterfølgende hvælvingsystemer, således at forstå, at man i første omgang, efter forlængelsen af skibet, har opmuret yderligere to korte hvælvingsfag, men senere opgivet disse såvel som det i forvejen eksisterende til fordel for to hvælvninger af størrelse som det østligste i skibet. Hvis denne ændring af hvælvene virkelig har fundet sted, må det være sket på et ret sent tidspunkt, efter opførelsen af det store sideskib, som må have undergået en lignende forvandling (med deraf følgende konsekvenser for taggavlene!) eftersom hele billedet gentages her.

Af konventsbygningerne faldt kun en mindre del inden for udgravningsområdet, men dog tilstrækkeligt til at vise klostrets traditionelle udformning som et firfløjet anlæg med kirken som den ene side. En nordfløj er ganske vist ikke påvist, men da denne sjældent har kunnet undværes, er det vel sandsynligt, at den er at finde under ejendommen nord for torvet. Derimod fremdroges den sydlige ende af vestfløjen, hvis vestmur som nævnt løber ind på en af

skibets støttepiller. I fløjens østside og langs kirkens nordmur løb en del af den hvælvede korsgang, som på alle fire sider har omsluttet den centrale gård, og som er et fast led i al klosterarkitektur. Foruden at give klosterbrødrene mulighed for at forene ophøjet tankevirksomhed med gavnlig motion, har den den rent praktiske funktion at skabe bekvem forbindelse mellem alle klostrets lokaler. En dør førte således ind i østfaget af kirkens hovedskib; den var dog på et tidspunkt blændet med en halvstens mur, og kun trinets slidte munkesten viste nu, at den engang havde været flittigt anvendt (fig. 2). Sædvanligvis er munkene vel også gået direkte ind i koret fra østfløjen, der næst kirken var at regne for klostrets vigtigste bygning, indeholdende kapitelsalen, hvor alle vigtigere drøftelser klostret vedrørende fandt sted, samt, umiddelbart op til koret, sakristiet, hvor de hellige kar og andre kirkeskatte opbevaredes. Af denne fløj kom kun en ubetydelighed for dagen, netop så meget, at dens eksistens må anses for givet. Rundt om klostret lå dets kirkegård, som i vest, ud mod Kirkestrædes forlængelse, der sikkert også i middelalderen har været alfar vej, hegnedes af en solid mur på kampestenssyld. I muren har der ud for kirkens vestgavl været to portaler, som har givet adgang til kirkegården. De har vistnok ikke været i brug samtidig, men begge har været udstyret med kirkeriste, der havde til formål at holde gadens horde af løsgående får og svin ude fra kirkegården.

Middelalderens klostre var altid stærkt benyttede som begravelsessteder. Den, der havde midler til at sikre sig et lejersted under de fromme brøders tag, hvor så mange gode gerninger daglig øvedes, skulde vel kunne gøre sig håb om en smule lindring i skærsildens pinsel. Heller ikke i denne henseende har Næstved-klostret dannet nogen undtagelse, og at Mette Bydelsbak, hvis gravsten Mogens Gøye senere flyttede til Gunderslev kirke, ikke var den eneste af god familie, som havde fundet hvile her, åbenbares med stor tydelighed. Begravelser fandtes næsten overalt, ude som inde, men størst var trængslen i koret, hvor ældre grave bestandig var blevet forstyrret af nye. Af de romanske grave var kun en enkelt urørt, de øvrige var mere eller mindre ødelagte af senere begravelser. Dog var der endnu en velbevaret, muret grav af noget yngre dato. Den var som de andre muret af munkesten, men større og med et fladbuget låg af halvstens tykkelse. Dens fornemme beliggenhed umiddelbart syd for højalterets fundament gjorde det sandsynligt, at den rummede en standsperson, gejstlig eller verdslig, og interessen blandt de mange, som daglig fulgte arbejdets gang, var forståeligt nok stor. Dens åbning blev da også et publikumsstykke uden lige. Den eftermiddag lå al anden virksomhed stille. Utvivlsomt var det en skuffelse for mange, at graven kun indeholdt, hvad man med rimelighed kunde forvente, et anonymt skelet, som af Universitetets antropologiske Laboratorium senere bestemtes som resterne af en kraftigt bygget mandsperson med moderate gigtforandringer i enkelte led.

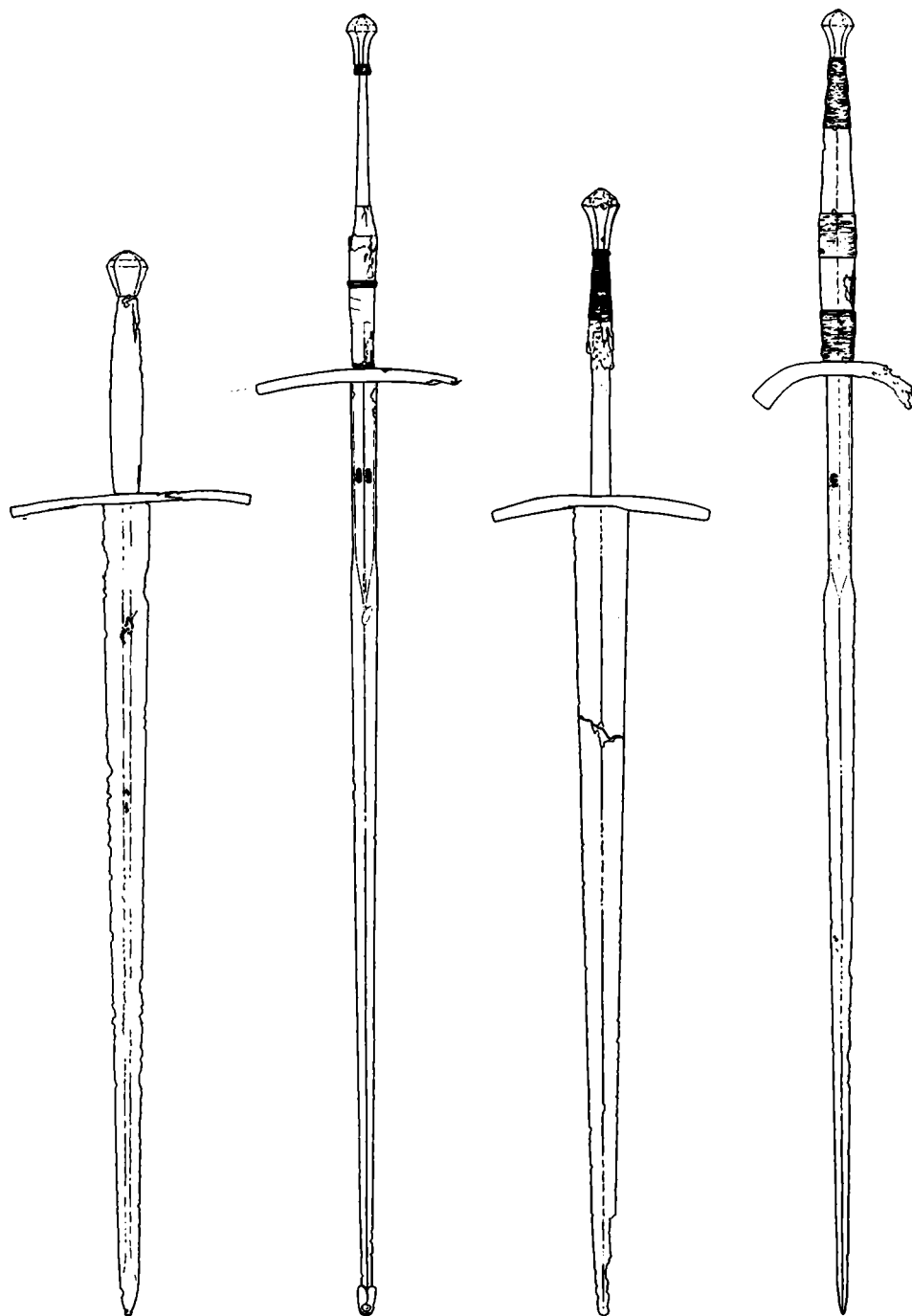

Fig. 5. Slagsværd fra grave i kirken. Størrelsesforhold 1 : 8. Målt og tegnet af Holger Schmidt. Nr. 1 og 2 fandtes i samme grav i sideskibets østfag, hvorfra også nr. 4 stammer. Nr. 3 er fundet i koret. Alle er udstyret med trægreb, som i de tre tilfælde yderligere har en bevikling af jerntråd. De to største sværd er på klingebrystet stemplet med ensartede, men utydelige mærker, vistnok skrifttegn (minuskler?). Sværdet yderst til venstre har på klingen to med messingtråd indlagte figurer, øverst et væsen, som synes at skulle forestille en enhjørning, nederst antagelig en bispestav. Begge mærker forekommer på andre middelalderlige sværd, men giver næppe noget sikkert holdepunkt m. h. t. fabrikkationssted.

Den intakte romanske grav åbnedes senere med et lignende resultat; denne rummede levningerne af en 30–40 år gammel mand af middelhøjde (fig. 3–4).

Undersøgelsen af begravelserne foretoges med størst omhu i koret, hvor man trods skuffelserne med de murede grave kunde forvente de største resultater. En egentlig udgravning af hele dette område tillod tiden ikke, hvorfor man valgte at opgrave jorden fra en ende af og lade den passere gennem en finmasket harpe. Ved hjælp af dette redskab lykkedes det at ophæve enkelte graves anonymitet og bevise, at fru Mette havde ligget blandt sine lige. At dette lod sig gøre, skyldes den ret udbredte skik at give en afdød hans signet med i graven for derved at hindre uvedkommendes misbrug af denne højst personlige ejendel, der var så god som en underskrift og gerne trådte i dens sted. Ialt tretten signeter bragte harpen for dagen, men uheldigvis for os havde man i sin tid sjældent slået sig til tåls med at kaste signetet i graven; man havde forudset, at det kunde blive fundet igen – omend næppe under de omstændigheder, som virkeligheden bragte – og derfor yderligere sikret sig ved dels at bryde signetet itu, hvilket betød, at vi i flere tilfælde kun fandt den ene halvdel, dels at bearbejde det med hammer eller økse, således at præget utydeliggjordes eller helt ødelagdes. Tydningen er endnu ikke afsluttet, foreløbig er tre identificerede. Mest velbevaret af dem alle er et stort, rundt signet (fig. 7), hvis adelsvåben omgives af en latinsk majuskelindskrift, som fortæller, at signetet har tilhørt marsken Niels Hak, en ikke ukendt person, som vistnok nød sit høje embede under Christoffer I. Et i Lübeck arkiveret kongebrev fra 1267 bærer hans segl, der efter en tegning at dømme godt kan være præget med det genfundne signet. Det vides ikke, hvornår Niels Hak er død, han var i live 1282, men har han været i sin bedste alder ved århundredets midte, må han vel være død senest omkring 1300, og fundet viser da, at i det mindste kirkens kor må have været i brug på dette tidspunkt. Et noget yngre signet, der bærer Moltkernes tre kramsfugle, har tilhørt Niels Haks kollega, Evert Moltke, rigsråd og marsk hos Valdemar Atterdag og kong Oluf. Det tredje signet har tilhørt herremanden Peder Grubbe, som ved midten af 1400-tallet ejede Alslevgården på Stevns. Et par signeter repræsenterer slægterne Galt og Markmand, men navnene har endnu ikke kunnet læses. Markmandsignetet stammer dog efter al sandsynlighed fra Harrestedgård nordvest for Næstved, som gennem adskillige generationer ejedes af denne familie.

I nogle tilfælde har den afdøde fået andre personlige ejendele med sig i graven, f. eks. et lille brændtlers krucifiks, der måske er et minde om en pilgrimsfærd til hellige steder. Et iøvrigt slet bevaret skelet bar på den ene hånd to fingerringe af guld, begge ganske tynde og helt glatte. En tredje guldring kom til syne i harpen. Denne er lidt mere kunstfærdigt forarbejdet end de andre og har båret en sten, som dog er tabt.

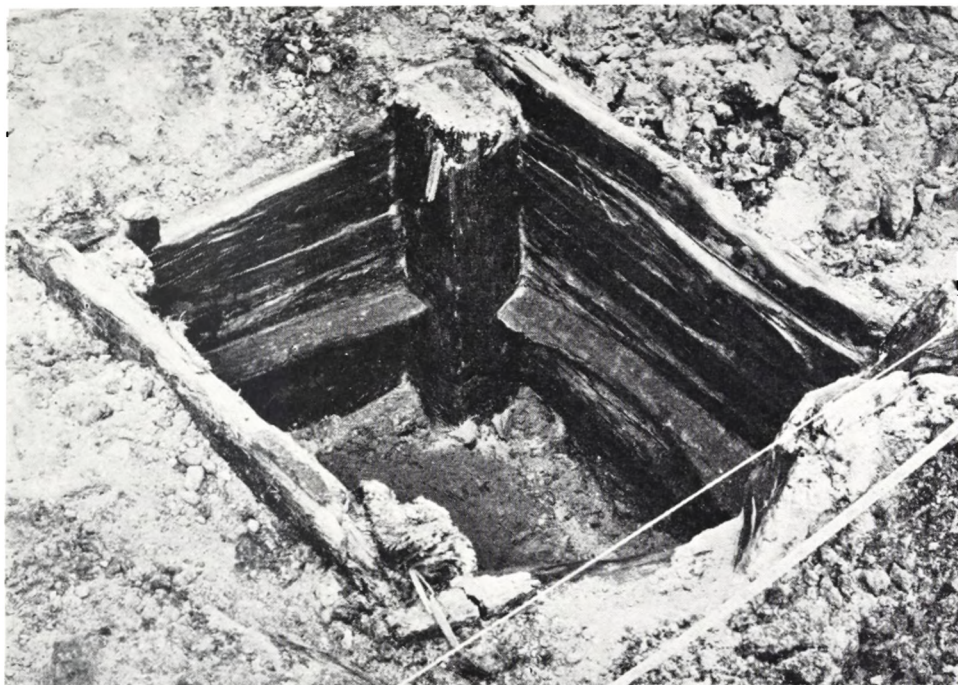

Fig. 6. Træbrønd, udgravet under hovedskibets sydmur. Efterhånden som gravemaskinen arbejdede sig nedad, opdagedes ialt otte brønde, hvis nederste partier stod velbevarede i den fugtige lerbund. Flertallet var af den her viste konstruktion, hvis vigtigste led er de vandrette spændtræer, som holder hjørnestolperne på plads. På billedet ses kun et sæt, men oprindeligt har de været gentaget med jævne mellemrum i hele brøndens dybde.

Mest iøjnefaldende blandt gravfundene var dog fire senmiddelalderlige slagsværd, deraf tre såkaldte tohåndssværd, alle meget velbevarede (fig. 5). Kun eet af disse lå i korgulvet, de andre alle i sideskibets østfag, hvor begravelserne også var meget talrige. Det syntes endda, som om to af sværdene hørte til een og samme grav og således kan tænkes at repræsentere både brugs- og paradeværktøj. Langt ud over middelalderen var det skik at give en veltjent kriger hans kæreste eje, symbolet på hans indsats, med på den sidste rejse. I renæssancetiden sker det vel ofte kun billedligt, men endnu senere kunde man vise en gammel officer en sidste ære ved at henlægge hans kårde på kisten eller ophænge den i kirken over hans grav.

Når et kirkegulv undersøges, kan man altid være sikker på at finde mønter. Kirkegængerne har jævnligt haft pungen fremme, og i årenes løb er det ikke få pengestykker, som har gjort sig usynlige. Udbyttet ved denne undersøgelse var 65 mønter, som for største delens vedkommende fandtes i koret. De er selvsagt alle middelalderlige, men ingen har afgørende betydning for kirkens datering. Een mønt måtte efter fundomstændighederne påkalde sig særlig interesse, idet den blev optaget af en tilkastet brønd tæt under hovedskibets

sydmur, men da den viste sig at være slået allerede o. 1200, fortæller den intet om dette bygningsafsnits tilblivelsestid. Den nævnte brønd var en af otte, som fandtes jævnt fordelt over hele arealet og tilhører en periode, som ligger forud for klostrets, da dettes bygninger, koret indbefattet, såvel som kirkegårdens grave var ført hen over dem. Disse firkantede, træsatte brønde (fig. 6) er velkendte fra andre byudgravninger; ganske tilsvarende fandtes således under Albani Torv i Odense, da dette for få år siden led samme skæbne som Axeltorv.

Den nedbrydning af Næstved Gråbrødrekloster, som i 1553 begyndte med, at klosterkirken jævnedes med jorden, er nu fuldbrydet så vidt, at ethvert spor af kirken og dens nærmeste omgivelser er endeligt udslettet og det rige, lidet udforskede kulturlag reduceret til simpelt fyldmateriale. Selv om vi i forbindelse hermed har erhvervet ny viden på mange områder, må man dog håbe, at vore gamle bykærner kan skånes for mange indgreb af denne art. I de gamle købstæders jord ejer vi en rigdom af minder om vore forfædres liv, som vi ikke tåler at miste.

Også på overfladen er Axeltorvet mærket af tiden. Det engang så hyggelige provinstorv, hvor pæne borgerhuse dannede æresvagt omkring obelisken, den smukke sandstensstøtte, hvormed byen engang hædrede mindet om grundlovens gaver, er nu forvandlet til en parkeringsplads. De gamle huse, selv den ærværdige Gøernes Gaard, rives ned til fordel for bastante forretningsbygninger, og på selve torvet har en skov af færdselstavler, lysrørsstandere og benzintanke fortrængt obelisken, som nu frister den tiloversblevnes tilværelse som nabo til De gamles Hjem.

Fig. 7. Marsk Niels Haks signet.

På Markvandring gennem Oldtidens Agre

Af HANS HELBÆK

BAG et Museums ellers så gæstfri Mure foregår der altid Ting, som Publikum ikke ved Selvsyn kan delagtiggøres i. Inden Fundene når frem til Udstilling i Montrerne, har de ofte opholdt sig lang Tid hos Teknikerne, er blevet samlet af Småstykker og konserverede, og mange af de interessante Oplysninger, som Museets Arbejdsfolk bringer, er gennem tålmodigt Arbejde bag Kulisserne blevet fravristet det udgravede Materiale ved Mikroskopets og andre Instrumenters Hjælp. Man ser en lakonisk Bemærkning i en større Sammenhæng: omkring 2100 År før Kristus, eller: dengang var Hesten ny i Landet. Hvor megen Søgen, Spekulation og statistisk Hovedbrud, der skal til, før den Slags Sætninger kan indskydes i den almindelige Beretning, ved kun de, der lever deres Liv bag de skjærmende Kulisser.

I Stenalderen dyrkedes forskellige Kornsorter, der ikke mere anvendes, f. Eks. Enkorn, Emmer og nøgen Byg. Det er vel bekendt, for det står i Bøgerne. Men hvorfra har vi fået det at vide? Korn forgår jo temmelig hurtigt; enten spirer det og fortæres, eller også spirer det ikke, og så rådner det. Holde sig i Tusinder af År kan det kun i Ørkenegne. Hvilket videnskabeligt Materiale har vi da, som kan betinge en fuldstændig klar Beskrivelse og Bestemmelse af Planter, der voksede for Årtusinder siden, Planter, der forlængst er uddøde i Egne, hvor de engang var det uundværlige Grundlag for menneskelig Eksistens?

Vi vil tage Museumsgæsten på en Markvandring gennem Fortidens Agre, ikke alene her i Danmark, men i hele det Område, hvor Oldtidskulturene trivedes med Byg og Hvede som deres materielle Forudsætning. Det vil fremgå, at Materialet er mangfoldigt, skønt vel en Del af det må virke fjernt og småt.

Nogle Former kan forekomme alle Vegne, andre er begrænsede til særlige klimatiske Områder. Således findes Mumiehvede kun i Ægypten, og Moselig, hvis Maveindhold er yderst værdifuldt for denne Forskning, forekommer kun i et Hjørne af Nordvesteuropa. Kiselskeletter af Korn træffes

Helbæk fot.

Fig. 1. (4X) Aftryk af toradet Bygaks, fundet i Mursten anvendt til Bygning af Sluse på Vandingskanal i Mesopotamien, Harun al Raschids Tid. ca. 800 e. K. (p. 80).

under sydlige Himmelstrøg og i størst Mængde i Nærøsten, hvorimod man støder på de to vigtigste Kategorier, forkullet Plantemateriale og Aftryk af Plantedele i Keramik, talrige Steder.

Da det er Meningen her kun at give et Indtryk af de Midler, vi har til Rådighed til Opklaring af de dyrkede Planters Historie, må vi lade Målet, selve Historien, ude af Betragtning i denne Sammenhæng og nøjes med at beskrive de forskellige Materialeformer hver for sig og kun give et enkelt Eksempel på Resultaterne.

MUMIEHVEDE

Kan vi ikke opnå det bedste, de friske, levende Planter fra Oldtiden, så har vi i den ægyptiske såkaldte Mumiehvede noget, der kommer meget tæt ind på Livet af dem. Ægyptens Klima er så regnfattigt, at Planteavl kun kan finde Sted på Grundlag af Kunstvanding. Nilens Vand fordeles gennem Kanaler over de lavtliggende Dele af Landet i Flodens Nærhed, særlig i Deltaet. Ikke alene i Pyramidernes underjordiske Gallerier, men også i San-

det i den åbne Ørken finder man Forrådsgruber med Korn, undertiden hele Aks, der har holdt sig uden så meget som Mugpletter op til 5–6000 År. Vel er Avnerne noget mørkere end på frisk Korn, de iltes ligesom Træ, omend ikke så stærkt, og Kornet er iøvrigt tit ristet, men alle Enkeltheder lige til de fine Hår på Kærner, Avner og Akseled er, som det fremgår af Fig. 2, bevaret. Cellernes Struktur er let anskuelig, og Kærnernes Stivelse reagerer stadig på Jodprøven og farves mørkt violet som på levende Korn.

Det burde dog måske på dette Sted indskydes, at den almindeligt udbredte Opfattelse, at Mumiehvede kan spire, er forkert. For at et Frø skal kunne spire, må det beskyttes mod fuldstændig Udtørring, idet det nemlig stadig er i Live og må ånde, selv om det befinder sig i sin Dvaletilstand, og hertil kræves Fugtighed omend i ganske ringe Mængde. Mikroskopet afslører straks, at skønt Mumiehvedens Kornskal viser nydelige Cellebilleder, er Rytmen dog forstyrret af utallige små Brud på dette så livsvigtige Beskyttelsesorgan. I løbet af ganske få År er Kornet afgået ved Døden og kan aldrig mere kaldes til Live – trods endeløse Påstande om Eksempler på det modsatte. Dette Eventyr holdes daglig i Gang af Dragomanerne, de Førere, der viser Publikum rundt på det Ægyptiske Museum i Cairo, og der er måske ikke så meget at sige til, at Overtroen er så hårdnakket, når man hører den bekræftet af Folk, der „selv har været i Ægypten“. Som et andet Argument mod Troen på denne Livskraft kan det iøvrigt anføres, at Mumiehvede (Emmer) ikke dyrkes i Ægypten og ikke har eksisteret der i henved 2000 År.

Den Mumiehvede (Mirakelhvede), der for nogle få År siden vakte Opsigt gennem fantastiske Beretninger i Aviserne, og som skulde stamme fra de urgamle Forfædre i Ægypten og her til Lands give enorme Udbytter, har intet med det gamle Ægypten at gøre. Den er en Abnormitet af den navnlig i Nærøsten dyrkede Art med det noget misvisende Navn „Engelsk Hvede“ og er aldrig fundet i Oldtidslag. Den beskrives første Gang i Litteraturen i det 16. Århundrede, og den vil i det lange Løb ikke kunne klare sig i Danmark.

Dog lever der stadig Efterkommere af de gamle Faraoners Hvede. Inden den uddøde i Ægypten, var den hentet til Abessinien, hvor den under Navnet Adjaz dyrkes endnu. Andre Racer af samme Art, der i de germanske Sprog kaldes Emmer, findes i afsides Bjergegne i Europa.

Skønt man sjældnere hører om det udenfor Specialisternes Kreds, og skønt ingen har tillagt den Udødelighed, var Byggen også en vigtig Kornsort i det gamle Nilland. Der var to forskellige Former af seksradet Byg, som blev brugt både til Mad og Øl. Mange andre Planter, navnlig af de ærteblomstredes Familie, blev dyrket i Oldtidens Ægypten, men de frembyder færre Problemer på Laboratoriet.

Fig. 2. (4×) Aks af Mumiehvede (Emmer) fra en Ypperstepræsts Grav under en Ægyptisk Pyramide. ca. 2250 f. Kr. (p. 71).

Fig. 3. (4×) Stykke af forkullet Aks af Emmer fra en Bronzealder Boplads i Norditalien. ca. 18-1600 f. Kr. (p. 76).

Helbæk fot.

MOSELIG OG ANDRE TØRVEFUND

Det er Kombinationen af Fugtighed og Lufttilførsel, der betinger at Planter kan angribes af Forrådnelsesbakterier. I Ægypten mangler Fugtigheden, derfor holder Kornet sig. På den anden Side ser vi i Tørvemoserne, at i hvert Fald visse Kategorier af Plantestof bliver bevaret, fordi der ikke er Adgang for frisk Luft. Denne Omstændighed sætter os i Besiddelse af Mængder af Materiale til Belysning af Fortidens Plantevækst og muliggør f. Eks. Erhvervelsen af de overordentlig intime Oplysninger, som Mosegeologien stiller til Rådighed for Arkæologien. Hvad vort specielle Emne, Planteavl, angår, er der sat en Grænse for denne Kildes Brugbarhed: Stivelse bevares ikke, og selv Plantedele som Avner og Kornskaller synes ikke særlig holdbare i direkte Leje i Tørv. Derimod har mange Frø og Frugter så modstandsdygtig en Skal, at de aldrig forgår, med mindre Mosen afvandes.

I Norditalien og Svejts findes ofte ved Udgravningen af forhistoriske

Pælebygninger ret svære Lag af Sten og Frø af Bær, der er friske at se til og som i Reglen har bevaret deres karakteristiske Farver. Ved nærmere Eftersyn viser de sig alle at stamme fra saftrige og, de fleste, mere eller mindre sukkerholdige Bær. Brændte Rester af Korn forekommer kun sjældent i denne Forbindelse. Dette er Affald fra Vinproduktion, Vin, der allerede omkring 18–1600 f. K. blev lavet af vilde Bær, indsamlet på Lysninger i Sydalpernes lave Bjergskove. Det væsentligste Udgangsmateriale har været Druer af Skovvinen, som dengang voksede vildt i Alperne, Brombær, Hindbær, Hyldebær, Bær af Bittersød Natskygge og det i Sydalperne udbredte Kornelkirsebær. Navnlig massive Ansamlinger af de sidstnævnte Sten, der er op til 1.5 cm lange, modsiger den almindelige Opfattelse, der går ud på at disse Affaldsdynger er menneskelige Ekskrementer. Iøvrigt indsamles vilde Kornelkirsebær endnu af Bønderne ved Gardasøen og bruges til Vin.

I Holland, Nordvesttyskland og Jylland støder man ved Tørvegravning af og til på velbevarede Lig, der har ligget i Mosen omkring et Par Tusinde År. Tørv har været anvendt til Brændsel allerede i Stenalderen, og det ser ud til, at disse Lig er blevet kastet i vandfyldte Huller fra Jernaldertørveskær. Ligene fra Tollund og Grauballe er særlig kendte.

Bevaringsbetingelserne for Plantedele synes her noget forskellige fra Tørvens. Måske bunder denne Opfattelse i Mangel på en længere Erfaringsrække, i hvert Fald er det ikke uden videre forklarligt, at Avner og Græsfrø, der tages ud af Tarmkanalen på disse Lig, kan vise sig at være ganske ekstraordinært velbevarede. Således forekommer undertiden Stivelse, der endnu har sin særlige Kornstruktur og farves mørkviolet af Jod. Avner kan have væsentlige Dele af deres skøre Hudvæv i Behold, og Skaller af Korn forekommer i Massevis, repræsenteret ved det inderste Organ, den egentlige Frøskal. Også Proteincellerne, Aleuron, der ligger direkte inden for Frøskallen, er ofte til

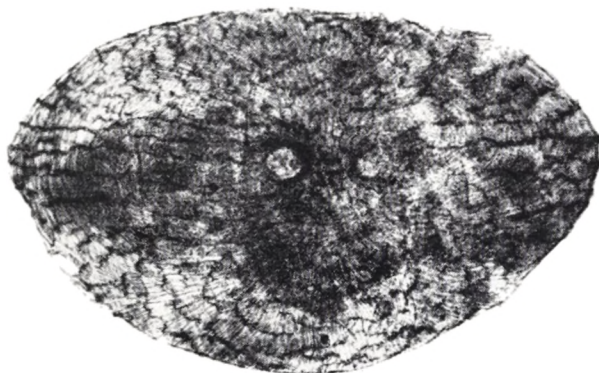
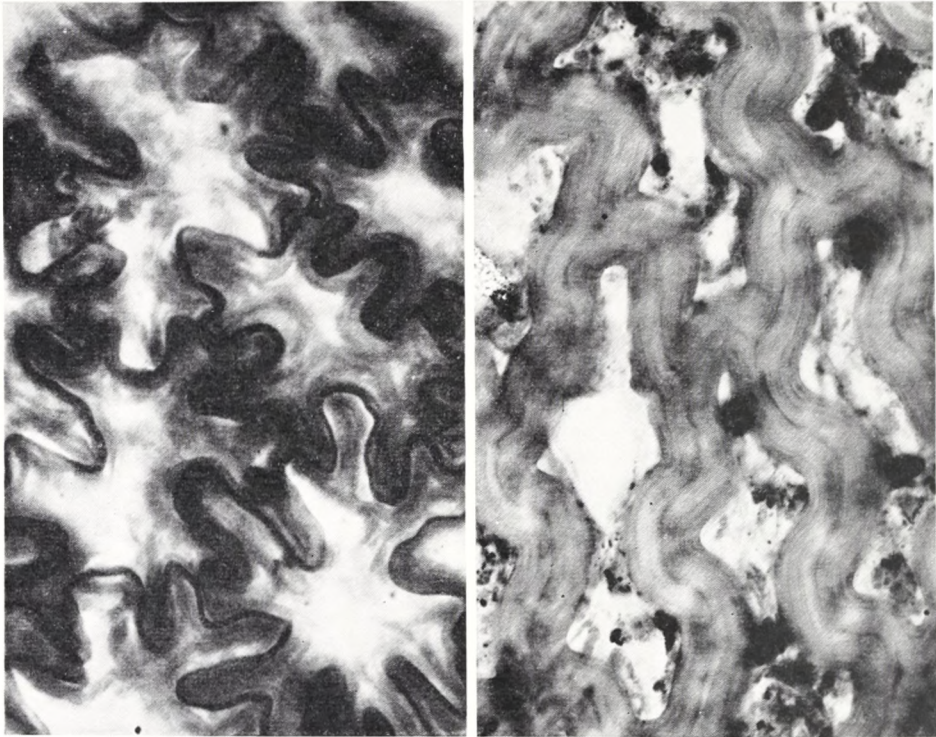

Fig. 4. (65×) Frø af Glat Ærenpris fra Grauballemandens Maveindhold. ca. 100 e. K. (p. 75).

Helbæk fot.

Fig. 5 og 6. (500×) Frøskaller af Ukrudtsplanterne Spergel (Fig. 5) og Sort Natskygge (Fig. 6), fundet i Grauballemandens mave. Ca. 100 e. K. (p. 74).

Stede i store Mængder. De gennemsigtige Hinder af Frøskaller kan delvis bestemmes blot ved Cellernes Formationer, og delvis ved Hjælp af de næsten mikroskopiske Hår, der undertiden endnu sidder fast på dem. Der er nemlig påfaldende Forskel på Hår fra Kærnerne af Hvede, Rug, Byg og Havre.

I Måltidsresterne findes som Regel mange hele Frugter og Frø, der har særlig modstandsdygtige Skaller og har undgået Maling og Tygning. Frugter af Pileurt og Gåsefod udgjorde i de ovennævnte Lig større Dele af Måltidet, og mange var intakte og ganske let bestemmelige. Derudover består dette Materiale af en mudderagtig Masse, hvoraf Partikler udsøges til mikroskopisk Undersøgelse. Der skal ikke ret meget til for at få Grundlaget for en Artsbestemmelse; en halv Kvadratmillimeter Væv er i denne Forbindelse et stort Stykke. En ny og rig Verden åbner sig, når disse Mudderpartikler er blevet bragt til Rette i Mikroskopet og Lyset kastet igennem dem. Man møder en uendelig Afveksling af Celleformer og smukke Farvekombinationer (Fig. 5 og 6). Her findes Fragmenter af Skaller med en hel Serie forskellige Lag af hver sin Celletype i den naturlige Rækkefølge, eller også enkelte Lag klart isolerede og let tilgængelige for Betragtning og Måling af Cellerne.

Disse „Mosemænd“ har nydt sammensat Kost bestående af Kød, Korn, Hørfrø og op til et halvt Hundrede forskellige Slags Frø og Frugter af Ukrudtsplanter, der er indsamlet på Brakmarkerne og på Engene. Fig. 4 forestillende det lille Frø af Glat Ærenpris med hele sit Netværk af Celler. Indvoldsorm har dog også deltaget i Måltidet; Fig. 15 viser et enkelt af Tusinder af Æg af Piskeorm fra Grauballemandens Mave.

FORKULLET KORN

Trækul er et meget holdbart Stof. Hvis det ikke udsættes for Pulverisering eller højere Varmegrader, kan det holde sig i bestemmelig Stand i nogenlunde ubegrænset Tid, hvadenten det ligger tørt eller vådt. Det samme gælder alle andre forkullede Plantestoffer, og det er et Forhold, der kommer os til Gode, når vi beskæftiger os med Spørgsmålet om Fortidens Plantenæringsmidler. Det ses undertiden fremført, at Korn kan forkulle af sig selv, ligesom en fugtig Høstak kan komme i Brand ved Gæringsvarmen, men det passer ikke. Der er for lidt Cellulose til Stede og for meget af den i fugtig Tilstand let angribelige Stivelse. Man kan altid gå ud fra, at forkullet Korn har været udsat for direkte eller indirekte Ild.

Det har været Skik at tørre eller riste Korn lige fra de ældste Tider. Foranledningen til denne Behandling har været meget forskellig. Kornsorter som Emmer, Enkorn og Spelt er således bygget, at Yderavnerne ikke slipper Kærnerne ved almindelig Tærskning; man får kun slået Akset i Stykker og Kærnerne bliver ikke rentærskede. Opvarmer man derimod Aksene, bliver den stive Akskonstruktion skør og lader sig knuse. Derfor har man i alle de Områder, hvor disse tre Kornsorter blev dyrket, brugt Korntørring lige fra Agerbrugets Indførelse.

I særlig kølige og fugtige Egne som f. Eks. Alperne og de nordlige Atlanterhavsøer har det været nødvendigt at tørre Høsten ganske simpelt for at muliggøre Opbevaring uden Mugangreb og anden Skade på Kornet, ligegyldig hvilken Sort, der var Tale om. I meget varmt og fugtigt Klima måtte det tørres for at forhindre utidig Spiring. Det har i alle Tilfælde været vigtigt at lægge næste Års Sædekorn til Side, inden man tørrede, da Spireevnen går tabt allerede ved forholdsvis lav Temperatur, og vore Fund viser ganske klart, at man ikke var i Stand til at garantere nogen bestemt Temperatur i de primitive Tørringsanlæg.

Tit er det sket, at Kornet fik for meget og blev forkullet. Så blev det smidt på Møddingen – og var dermed bevaret for Eftertiden. Også Ildebrande har ofte skaffet os dette vigtige Materiale, og dem havde man, navnlig i Danmarks Jernalder, temmelig mange af. En fuldstændig Forkulning forvandler Kærnen til en amorf Masse, der kun rent overfladisk kan opvise grove Spor

Helbæk fot.

Fig. 7. (4.) Forkullede Kærner og Aksdele af to-radet Byg fra en Krukke i et nedbrændt Assyrisk Palads i Mesopotamien. (p. 76).

af Celler. Man kan imidlertid af og til støde på Kærner, der ikke er helt omdannet, og her studere Rester af Kornskallen, der kan isoleres og mikroskoperes, ligesom Avner undertiden kan være gennemlyselige og derved bestemmelige. Det er endogså sket, at Stivelsens Bærevæv kunde påvises i brændte Bygkærner, ligesom Sortskimmelsvampenes forgrenede Strukturer er iagttaget på brændte Kornskaller.

Disse Undtagelser kommer os til Gode, når Kornet er malet eller på anden Måde knust. Om en fuldstændig Analyse kan der kun sjældent være Tale, men man kan tit få en Idé om, hvad f. Eks. de Boller er lavet af, som findes i Bronzealderens Pælebygninger omkring Alperne og andet lignende Materiale. Det, der i Reglen besværliggør Undersøgelsen, er Tjæredannelsen ved Forkulningen, og denne gamle Tjære er næsten altid umulig at opløse.

Som oftest er det forkullede Korn – ved en overfladisk Betragtning – i elendig Forfatning, men af og til forekommer der dog Fund af Frø og Korn, der har overstået Forkulningen og Udgravningen i forbavsende god Stand, således som Akset fra Gardasøen, Fig. 3. Det er ikke tit, man ser så klare Vidnesbyrd om Bronzealderens Aksformer, og dette Stykke er enestående. Fig. 7 viser en Samling Kærner og Aksdele af to-radet Byg, der blev overhedet engang i Slutningen af første Årtusinde f. K. De blev fundet i en Krukke i et assyrisk Palads i Mesopotamien. Enkelthederne er her lige så gode for Bestemmelse, som de Kornprøver, vore Dages Landmænd sender

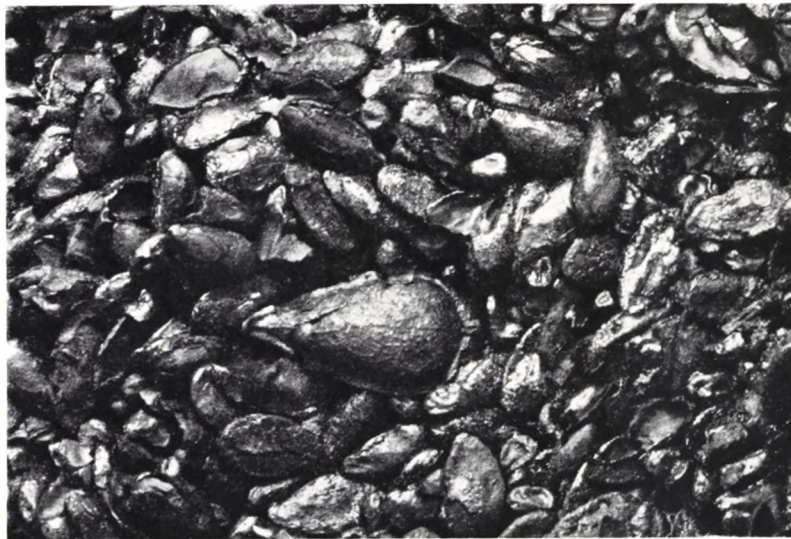
ind til Udtalelse hos Statsfrøkontrollen. Man kan beskrive Kornet med alle dets Ejendommeligheder: Kærnernes Rynkning, Avnernes Tandbesætning og Avnebasernes særlige Udformning, ligesom Akseleddene med de golve Sideblomster tillader en præcis Klassifikation af Akstypen. Kun et kan vi ikke mere afgøre, nemlig om Kornet var gult eller sort. Uden for Europa dyrkes der Korn af en Mængde Farver, sort, gråt, violet, gult, rødt og hvidt, og i det moderne Mesopotamien er Byggen i Reglen enten gullig eller mørkt gråviolet.

Når vore Billeder er hentet langvejsfra skyldes det ikke, at vi ikke har Fund af denne Art i Danmark. Man finder måske mere brændt Korn her end noget andet Sted, men denne Fremstilling går ud på at forklare, hvad man har at støtte sig til, når man søger at finde ud af, hvad Bønderne frembragte i Oldtiden. Derfor er de fineste eksisterende Eksempler trukket frem fra hele det geografiske Arbejdsområde. Vort eget Materiale er oftest dårligere bevaret, hvad der vel har været bestemt af Klimaet. Ved Frost og Tø forskubber Jordpartiklerne sig, og langsomt gnaves de fineste Træk af noget så skørt som forkullede Plantedele. Selv om vi tit må en Meter eller mere ned for at finde Oldtidskornet, har der jo været en lang Tid, da det lå nær Overfladen, inden Jorderosion og Sandflugt slettede Sporene af Bopladsen ud og holdt Frosten på Afstand. Af og til støder man dog også her i Landet på velbevarede Plante-rester, navnlig hvor større Dynger har undgået fuldstændig Forbrænding. I et brændt Hus fra Jernalderen fandt man en stor Dyngge Frø af Hør og Dodder, og som Fig. 8 viser, lader dette Fund ikke meget tilbage at ønske. Den store Skulpeklap af Dodder er perfekt.

I Oldtiden var Ristning af Kornet et Led i Tilberedning af Maden. Der-ved opnåedes større Skørhed, som gjorde Malingen lettere, og samtidig omdannedes Stivelsen delvis til Dekstrin, som er lettere opløselig, og hvis sødlig Smag måske også har været af Interesse. Undertiden finder man Lerkar indeholdende nogle få forkullede Fragmenter af Korn og andre Plantedele; det er de svedne Partier af Maden, der er blevet gjort uforgængelige. Dette Fæno-men møder man hyppigt i italienske Grave fra tidlig Jernalder og Etruskisk Tid og i Bronzealderens Grave i den Nære Orient. Selv hele forkullede Rosiner kan forekomme i Palæstina.

KISELSKELETTER

Når man arbejder med Fund fra regnfattige Områder som f. Eks. Ægypten og Mesopotamien, kan man ofte blive stillet over for den Opgave at skulle finde ud af, hvad Aske består af. I mange Tilfælde vil den vise sig at være et formløst Pulver blandet med små, glasagtige Flager af fin Opbygning, således som vist stærkt forstørret Fig. 9 til 12. Det er hvad man kalder Kiselskeletter

Helbæk fot.

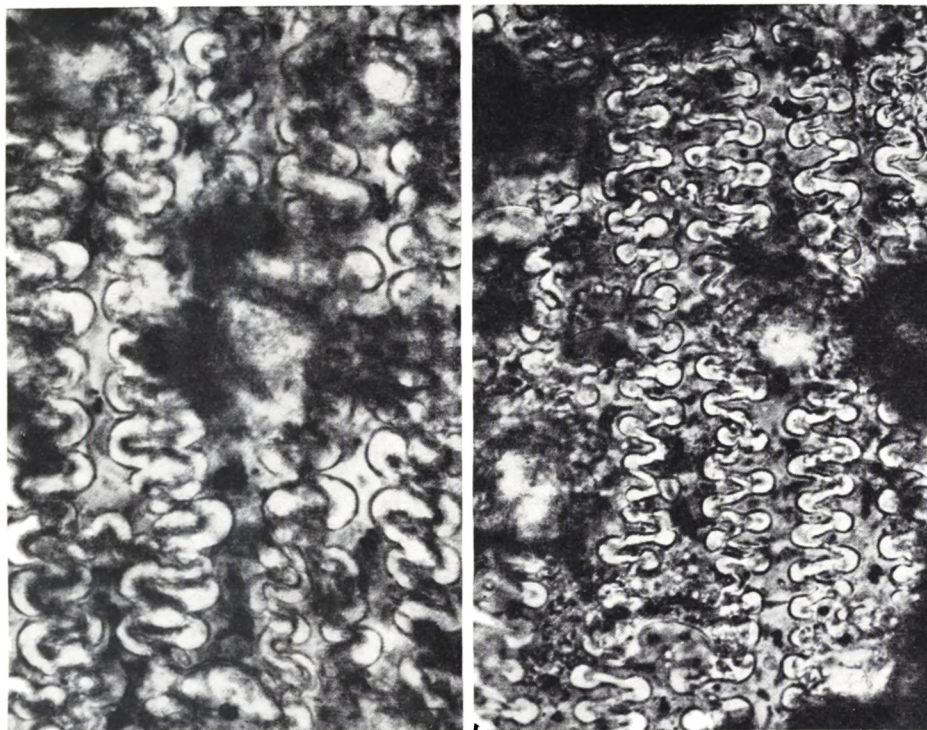
Fig. 8. (4×) Forkullede Hør- og Dodderfrø fra Jernalderhus i Jylland. 1. Arh. e. K. Den pæreformede Genstand er en Kapselklap af Dodder, en typisk Ukrudtsplante i Hør. (p. 77).

af Avner. Under Græssers Vækst aflejres der, foruden de organiske Stoffer Cellulose, Lignin osv., i alle Overfladeceller tynde Overtræk af Kiselsyre. Rådner eller brænder Overhudsvæv bort, kan disse Kiselementer blive tilbage, og hvis de ligger tilstrækkelig vel beskyttede, som f. Eks. inde i Godset af et brændt Lerkar, vil de fremtræde som en bestemmelig Kopi af Cellerne. Skeletterne af Hvede- og Vildhavreavner er blevet præpareret ud af Potteskår fra en Boplads i det sydlige Tyrki. De har ligget vel beskyttet i over 6000 År, og som det fremgår af Billederne Fig. 9 og 10, er Mønstrene ganske forskellige. Hirseasken Fig. 11 stammer fra et assyriske Fund i Mesopotamien, medens Fig. 12 forestiller Risskeletter. En Affaldsbunke i den nordlige Indusdal indeholdt nogle hvidlige kalkagtige Lag, der viste sig at bestå af Aske af Rishalm med mange Avnefragmenter i. De er fra Tiden kort før Kristi Fødsel.

Her til Lands støder man ikke ofte på Kiselskeletter, et Forhold, der dels hænger sammen med, at Kisel ikke dannes i så stor Udstrækning under vore Himmelstrøg, og dels skyldes Frostens Virkninger. Askelag og Potteskår vil suge Vand, og når det fryser, vil de umådelig skøre og gennembrudte Glaslegemer pulveriseres.

KORNAFTRYK

I Egne i Nærøsten og andre Steder, hvor der ikke findes Sten, der egner sig til Bygningsmateriale, og hvor Træ er en sjælden Vare, bygger man Huse af Ler- eller Mudderslam blandet med Tærseaffald, Strå og Stubbe. Sådan

Helbæk fot.

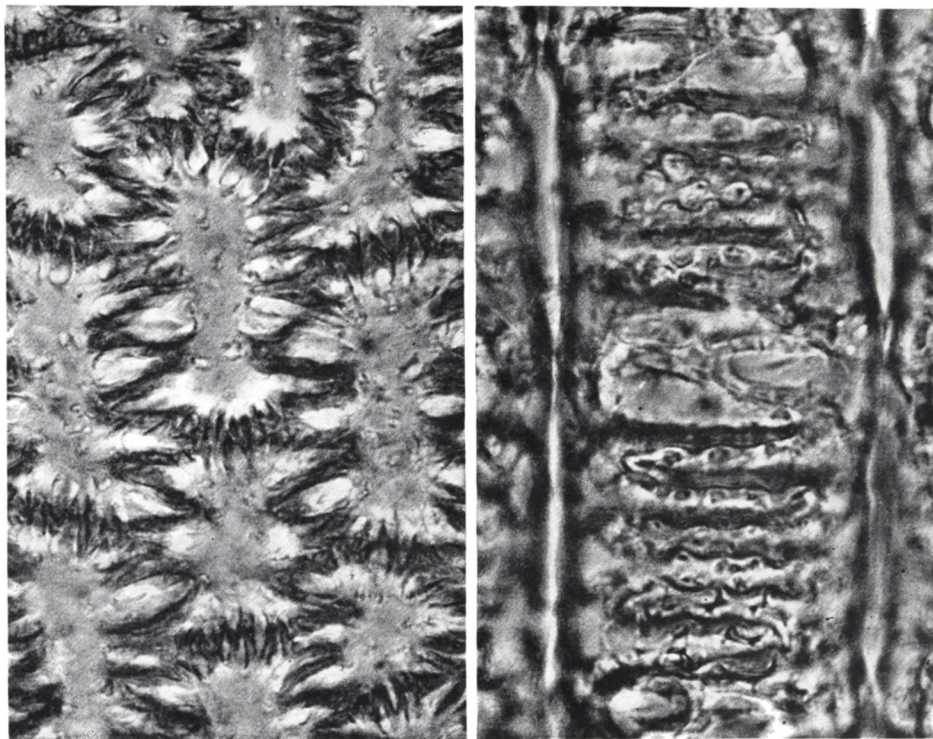
Fig. 9 og 10. (675 \times) Eksempler på Kiselskeletter af Hvede (Fig. 9) og Vildhavre (Fig. 10), som siden det femte Artusinde f. K. har ligget beskyttet i Væggen af et Stenalder Lerkar i det sydlige Tyrki. (p. 78).

har man derude båret sig ad lige siden Mennesket ved Agerbrugets Opfindelse så sig nødsaget til at blive boende i lang Tid på samme Sted. Ved Udgravninger finder man Rester af forhistoriske Huse, og nu da Plantedelene er rådnet bort, er der i sådanne Murbrokker et Mylder af Aftryk til Oplysning om de Kornsorter, man dyrkede i længst forsvundne Tider. Ofte har Plantedelene efterladt Kiselskeletter, skønt der ikke har været Tale om Ildvirkning.

Også Keramikken, der blev lavet ved Ildstederne i Husene, indeholder tit Kornaftryk, fordi man ved Madlavningen, der foregik på samme Sted, spildte Korn på Gulvet, og det er ofte blevet hængende på de våde Lerklumper, hvoraf Karrene formedes.

Korn- og Frøaftryk kan forekomme i håndlavet Keramik alle Vegne fra, og særlig i Danmark er de uhyre almindelige. Vi kan her til Lands opvise Eksempler fra Bronze- og Jernalderen, der indeholder op til 200 Aftryk af Frø eller Korn i et enkelt Lerkar af beskeden Størrelse.

Hvis en tør Kærne bliver ættet ind i det våde Ler ved Formningen af Karret, vil den opsuge Vand fra sine Omgivelser. Sammen med Vandet til-

Helbæk fot.

Fig. 11 og 12. (675×) Kisel skelet af Hirse fra et brændt Assyrisk Palads i Mesopotamien (Fig. 11), og Kisel skelet af Ris fra en Modding i den nordlige Indusdal, begge første Årtusinde f. K. (p. 78).

trækker den de fineste Partikler af Leret, der bliver siet fra af Kornskallen og lægger sig som et finkornet Overtræk uden om Kærnen. Når Karret brændes, forsvinder Kærnen, men det Hulrum, den efterlader i den nu hårde Lermasse, er foret med dette finkornede Materiale, hvori de fineste Detaljer af Plantelegemet kan være formet (Fig. 1). En Afstøbning vil gengive Kærnen med tilstrækkelig Nøjagtighed til at betinge Bestemmelse af Kornsorten. Også ganske små Frø findes ofte reproduceret i alle Enkeltheder, således f. Eks. Frø af Spørgel, der er mindre end en Millimeter i Diameter.

Der kendes ingen Fund af brændt Korn fra Danmarks første Bønder, men vi har en Serie udmærkede Aftryk i Lerkarskår, der stammer fra denne Periode, lidt før Midten af tredje Årtusinde f. K. Et af de smukkeste, en Avnegaffel af Emmer, ses i Fig. 13. Ved Siden af er gengivet et Aftryk af den ældste kendte Hvede, der i alt væsentligt er identisk med den endnu i den Nære Orient vildtvoksende Stamform til alle de moderne Hvedeformer. Det blev fundet i en Klump Gulvler i et meget tidligt Stenalderhus i Kurdistan, fra et Tidspunkt, hvor man endnu ikke havde fundet på at lave Keramik.

Med Udgangspunkt i disse meget tidlige Oplysninger blev der for nylig

Fig. 13. (4×) Aftryk i Lerkarskår af Avnegaffel af Emmerhvede. Stammer fra Danmarks tidligste Bønder, omkring Midten af tredje Årtusinde f. K. (p. 80).

Fig. 14. (4×) Aftryk af den primitive Stamform til Emmer, fundet i brændt Gulvler af et Hus i Kurdistan fra det syvende Årtusinde f. K. (p. 80).

Helbæk fot.

gjort et Forsøg på at klarlægge Udviklingen af Kornavlén i Iraq. Dette blev udført dels ved systematisk Opsporing og Bestemmelse af Aftryk i dateret Keramik og Mursten fra de gamle Paladser og Ziggurater, dels ved Askeundersøgelser og Bestemmelse af brændt Korn fra daterede Lag. Undersøgeren måtte bevæge sig så langt som fra Britisk Museum til Ruinerne af Babylon og Ur, og Resultatet blev en nogenlunde sammenhængende Klarlægelse af Planteavlén i Kurdistan og Mesopotamien (altså Nord- og Syd Iraq) gennem henved 7–8000 År. Her viste det sig, at den to-radede Byg, hvormed Mennesker begyndte Kornavlén oppe i Bjergene, ved Mutation omdannedes til en seksradet Form, da Agerbruget bredte sig ned i Flodsletten og Kunstvanding blev iværksat. Den vilde Hvedes Efterkommer, Emmer, klarede sig udmærket i de nye Omgivelser, og begge Arter fulgte derefter med på Folkernes lange Udvandringer til Ægypten, Lilleasien og Europa. Også Hør, som spillede en stor Rolle i Oldtiden både som Næringsplante og Spindmateriale, viste sig at have været i Kultur både i Bjergene og på Flodsletten fra før 4000 f. K. Den småaksede Vildhvede, der udviklede sig til Enkorn, florede særlig i Lilleasien og udgjorde det tredje Medlem af den Gruppe Kornarter,

vi finder i Donaubækkenet og Svejts fra de tidligste Tider. Fra dette Centralområde spredtes de så med Agerbruget over hele Europa og det vestlige Nordafrika i Løbet af det fjerde og tredie Årtusinde f. K. Også Hirse viser sig omkring 3000 f. K. i Mesopotamien, men foreløbig er dens Spor i Nærøsten langt svagere end i Stenalderens Europa.

Rug og Havre kom ind i Agerbruget som Ukrudt, der under særlige klimatiske Forhold i Europa tog Overhånd i Hvedemarkerne og derefter blev optaget som Kulturplanter. Havren dukker op i Begyndelsen af første Årtusinde f. K., mens Rugen er meget sporadisk indtil op imod Kristi Fødsel. I Danmark har vi Aftryk af Havre i Yngre Bronzealders Lerkar, og den første Rug forekommer i et Kornfund fra første Århundrede e. K.

Den Hvedeform, der i vore Dage dyrkes her, stammer fra Dværghveden, der sandsynligvis er opstået i det østtyrkiske Højland og muligvis også i Alperne. Den findes i stor Mængde i svejtsiske Stenalderboplads, og den var blandt de tidligste Kornarter i Danmark. Den kom dog ikke til at spille nogen større Rolle før Emmeren var uddød, hvilket skete i Danmark nogle Hundrede År efter Kristi Fødsel.

Det er således ikke nødvendigt at tage sin Tilflugt til Gætter, når Talen er om Fortidens Planteavl. Dokumenterne er klare og mangfoldige, og til deres Udlægning behøves kun det, som kræves til alt videnskabeligt Arbejde: Kendskab til Sagen, Tålmodighed og Held.

Helbæk, fot.

Fig. 15. (1650 \times) Æg af Indvoldsorm, fundet i Grauballemandens Mave, ca. 100 e. K. (p. 75).

Fig. 1. Bundgarnene tømmes fra pramme. Fjellerup strand på Djursland. Bundgarnsfiskeriet foregår her fra åben strand som i gamle dage, men er stordrift med fuldt moderne materiale.

Lidt om arbejderundersøgelserne

Af D. YDE-ANDERSEN

NATIONALMUSEET arbejder som bekendt ikke alene med at fremdrage og bevare rester af svundne tiders kultur, men også med at udforske og registrere det liv, der pulserer i dag. En del af dette sidste arbejde udføres inden for området dansk kultur i nyeste tid af Nationalmuseets Industri-, Håndværker- og Arbejderundersøgelser. Disse undersøgelser har nu stået på i snart 8 år, og igennem dem er der blevet fremdraget et rigt materiale til belysning af de nævnte erhverv og af deres udøveres liv inden for de sidste par menneskealdre. Der er undervejs blevet gjort afstikkere ind på andre områder af dansk kultur i den nyeste tid, og der er indvundet værdifulde erfaringer for gennemførelsen af sådanne undersøgelser.

Fig. 2 (jfr. fig. 3). Et ukendt stykke København: fiskernes plads i skudehavnen. Her holder Østerbros Fiskeriforening til. Den tæller 65 erhvervsfiskere.

Stødet til undersøgelsesernes iværksættelse gav den enkle kendsgerning, at en hel samfundsklasse, arbejderne, i løbet af knapt et århundrede havde hævet sig fra dybeste ubemærkethed til største betydning inden for vort samfund. Samtidig havde klassen selv fuldstændig ændret karakter og væremåde. Og alt dette var sket, uden at det havde sat sig nævneværdigt spor i vore museer. Grunden hertil var vel først og fremmest, at arbejderklassen set med det almindelige kulturhistoriske alenmål var historieløs, besad lige så lidt monumentale bygninger, sjældent arvesølv som dybt rodfæstede traditioner, der kunne fortælle forskeren om tider og skikke langt forud for mands minde.

Undersøgelserne rettedes derfor mod det eksisterende samfund og mod, hvad de gamle kunne huske og fortælle. Arbejdsmetoderne overtoges direkte fra folkelivsforskningen. Forskel var der kun i målsætningen, for der hvor folkelivsforskningen registrerede det levende liv for at finde frem til traditioner, som vidner om svundne slægters liv, registrerer undersøgelserne livet for dennes egen skyld.

Til indledning rettedes fra undersøgelserne henvendelse til gamle arbejdere og arbejderkvinder om at give en skildring af deres eget liv ud fra et af museet udarbejdet skema, der lagde hovedvægt på skildring af barne- og

Fig. 3. Skudehavnen. fortsat fra fig. 2. Illustrationerne til denne artikel er en prøve på undersøgelsesens optagelser af dansk fiskeri. Samtlige havne og landingspladser i Danmark er blevet besøgt og fotograferet.

ungdomsårene, på livet inden for familiens kreds og på arbejdspladserne. Med få ord på, hvordan livet tegnede sig for en arbejder i slutningen af forrige århundrede.

Formålet med disse skildringer var at skaffe et yderst tiltrængt alment kulturhistorisk supplement til de bemærkelsesværdigt talrige historiske skildringer af arbejdernes fagorganisatoriske og politiske udvikling, som arbejdernes egne organisationer har udsendt i tidens løb. Næppe nogen anden samfundsklasse har herhjemme udvist en tilsvarende historisk sans.

Indsamlingen af levnedsskildringer gav både kvantitativt og kvalitativt strålende resultater. Endnu den dag i dag indløber der iøvrigt bidrag, og samlingen af arbejderlevnedsskildringer er nu af et sådant format, at der ikke kan fremvises noget tilsvarende for andre samfundsklassers vedkommende. Det skulle da lige være for håndværkernes, men herom senere. Indsamlingen er endnu ikke afsluttet fra undersøgelsesens side, og opgaven er også taget op af lokalhistoriske museer og arkiver, så resultatet vil med tiden blive endnu bedre. Blot kunne man ønske, at der også inden for andre samfundsklasser fandt en tilsvarende indsamling sted, f. eks. inden for det danske landbrug fra folk, der har oplevet omlægningsårene i firserne.

Om de indkomne skildringer må det bemærkes, at de i hovedsagen kun

dækker tiden fra først i firserne til første verdenskrigs udbrud, svarende til meddelernes barndom og ungdom. Med andre ord, der fortælles kun i få tilfælde om arbejderbevægelsens rejsning i halvfjerdserne, og skildringen af bevægelsens konsolidering i firserne er set med barnets og den unges øjne. Det er arbejderbevægelsens 2. og 3. generation, der beretter. I vore nabolande Sverige og Norge, hvor henholdsvis Nordiska Museet og Norsk Folkemuseum havde taget tilsvarende undersøgelser op før Nationalmuseet herhjemme, har man kunnet få mere med fra pionertiden, ikke så meget fordi man her var kommet tidligere i gang med undersøgelserne, men fordi pionertiden lå senere i disse lande.

Ved indsamlingen af levnedsskildringerne konstateredes snart, hvad også var forudset fra begyndelsen, at begreberne håndværker og arbejder hyppigt greb ind i hinanden. Hos den faglærte arbejder fortsattes mange af laugstidens traditioner, og hos den faglærte arbejder vandt arbejderbevægelsen først indpas. Derfor er det ikke mærkeligt, at undersøgelserne fandt mange af de bedste meddelere om arbejdernes forhold blandt gamle håndværksmestre. De havde selv i deres svendetid med liv og lyst taget del i arbejdernes faglige og politiske organisationsarbejde, men var siden i kraft af personlige egenskaber endt som mestre. Et ikke ringe antal af de øvrige meddelere var udgået fra håndværkerhjem og bragte i afsnittet om deres barndom mange oplysninger om håndværkerforhold. På den ene og den anden måde, oplysningerne om håndværkerens vilkår blev snart så talrige, at undersøgelserne udvidedes til også at omfatte denne erhvervsgruppe. Det faldt så meget mere naturligt, som håndværket inden for samme tidsperiode fik fuldkommen ændrede vilkår at arbejde under, klemt som det blev fra den ene side af arbejderne, fra den anden side af den fremvoksende industri.

En stor del af meddelerne har på et eller andet tidspunkt været beskæftiget inden for denne fremvoksende industri og giver derfor skildringer fra den. Ikke få af industriens første ledere har arbejdet sig frem fra arbejdspladserne, og enkelte af disse har også bidraget med deres levnedsskildring. Tilsvarende udvidedes undersøgelserne da til også at medtage forhold fra industrien.

Indsamlingen af levnedsskildringer gav strålende resultater, men af glæde herover må det naturligvis ikke overses, at sådanne skildringer, nedskrevet 40-60 år efter at de skildrede begivenheder fandt sted, nødvendigvis må være behæftet med svagheder. Der kan have fundet ufrivillige erindringsforskydninger sted og for den sags skyld også frivillige. Kun få har haft fyldige dagbogsnotater at støtte sig til under nedskrivningen, og selv hos disse kan følelserne godt have ændret sig med årene. Sidder man lunt inden døre som pensionist eller rentier i dag, kan der meget let falde et forsonende skær over

fortiden, hvor bitter og hård den end var at opleve. Mangen en dom afhænger vel også af meddelerens gemyt. Men disse vilkår gælder for enhver form for historieskrivning, og beretningernes store antal skulle give gode muligheder for korrektion. En fordel har vore meddelere i alle tilfælde frem for mange andre historieskrivere: de har selv oplevet det, de skildrer.

Sammen med skildringerne er der indkommet et væld af anbefalinger, attester fra det offentlige, rejsepas, vandrebøger, skudsmål-bøger, gamle fotografier m. m. Alt som illustration til og dokumentation af det skrevne. Ikke mindst de gamle fotografier kan være af stor kulturhistorisk værdi; thi kan en skriftlig beretning være subjektiv, er et fotografi objektivt, i det mindste så længe man ikke lægger mere i det, end det direkte udviser.

Derfor er der ved undersøgelserne blevet lagt stor vægt på indsamlingen af gamle fotografier, ikke blot i forbindelse med arbejdernes og håndværkerens forhold, men også som et helt selvstændigt undersøgelsesobjekt. Det kan se ud, som om vor tid svømmer i fotografier af enhver begivenhed, af ethvert forhold. Det gælder i øjeblikket, men drejer det sig om et forhold eller en begivenhed, der ligger 10, 20 eller 30 år tilbage i tiden, vil det bero på en tilfældighed, om der kan fremskaffes et fotografi deraf. Ikke fordi billedet ikke er blevet taget i sin tid, men kun fordi der ikke har været noget økonomisk grundlag for at bevare originaloptagelsen. Efterspørgslen efter gamle fotografier er i almindelighed lille. Men derfor kan deres historiske eller rent kulturhistoriske værdi alligevel godt være stor.

Hertil kommer et andet forhold, at nok er fotografier holdbare, men kun forudsat de bliver fremstillet korrekt og opbevaret rigtigt. Begge disse betingelser bliver kun alt for sjældent opfyldt. Mellem år og dag forsvinder ikke få fotografiske optagelser i vore museer og arkiver, fordi de på et eller andet tidspunkt ikke er blevet behandlet korrekt.

Disse forhold har medvirket til, at man ved undersøgelserne har gjort så meget ud af indsamlingen af gamle fotografier og har fundet frem til metoder, der skulle sikre deres bevaring for eftertiden. Hvad det sidste angår, er man ganske enkelt gået tilbage til den fra fotografiens barndom kendte guldtøning af fotografierne, hvorved en del af billedets sølv erstattes med guld. Det lyder dyrt, men da den anvendte guldmængde er meget lille, fordyrer metoden ikke billedet væsentligt. Efter al sagkundskabs udsagn skulle dette være den sikreste måde at fremstille et holdbart fotografi på, hvis man vil undgå den langt vanskeligere metode, hvorefter billedet bygges op med kul som farvestof i stedet for sølv.

Lige så vigtig som indsamlingen af gamle fotografier er den systematiske optagelse af fotografier af motiver, der snart kan ventes ændret eller helt forsvinde. Som eksempel herpå skal blot nævnes, at såvel Københavns gamle

grønttorv som fisketorv blev fotograferet (og filmet) før flytningen. I år fotograferes Rådvad fabrikker, der står for at måtte vige for lystskovens udvidelse.

Fotografiet siger mere end mange ord. En skriftlig beretning vil eftertiden uvilkårligt lægge sine egne forestillinger ind i. Et fotografi giver ikke meget spillerum for fantasi. Og et fotografi kan tages på en brøkdelen af et sekund. Det kræver ikke opstillinger, der kan give falsk indtryk.

Det kræver derimod filmoptagelsen, som selvsagt også er taget i brug i forbindelse med undersøgelserne. Filmen giver på sin vis et langt rigere billede, fordi den kan gengive bevægelse. Men da filmoptagelsen af rent tekniske grunde ikke kan foregå uafbrudt over et længere tidsrum, og da man af økonomiske grunde ikke filmer uafbrudt, hvor det drejer sig om et længere handlingsforløb, bliver filmen et langt farligere gengivelsesmiddel end fotografiet. Filmen giver let indtryk af en fuldstændighed, der aldrig er til stede, hvorfor den skal tolkes med største forsigtighed. Fotografiet ved alle er et øjebliksbillede. I samarbejde med Statens Arkiv er der blevet optaget en række film, sidste sommer f. eks. af kystfiskeri fra Fjellerup strand, fra Klitmøller og fra Lønstrup.

Sammen med filmen blev det elektromagnetiske lydbånd taget i undersøgelsernes tjeneste, først i form af wire, siden som tape. Også for denne tekniske nyvinding gælder det, at den må godtages med forbehold. Ingen af de elektromagnetiske lydoptagelser er holdbare, hverken wire eller tape, end ikke for et kortere åremål. Derfor kan wiren og tapen kun bruges som et letgende led mellem meddeleren og skrivepapiret eller den forsøvede kobbergrammofonmatrice. Den sidste er holdbar, men bekostelig.

Undersøgelserne har i de forløbne år arbejdet sig frem. Der har måttet eksperimenteres. Nyt er blevet taget op, noget atter forladt. Det gælder både inden for arbejdsområde og -metode. Nu og da er der blevet foretaget sidespring. Et enkelt udvidede indsamlingsområdet så langt som til Dansk Vestindien. Årsagen var ganske enkelt, at der blandt vore arbejdererindringer pludselig dukkede skildringer fra ophold i Vestindien op. For at bringe ligevægt i billedet fremskaffedes også Vestindien-skildringer fra andre samfundsklasser, og herved sikredes en lille samling erindringer fra de sidste år, kolonien var på danske hænder.

Til slut skal det understreges: når undersøgelserne har kunnet give så værdifulde resultater, skyldes det udelukkende den store interesse, der udefra er vist sagen. Først og fremmest af de tusinder, der med beretninger, genstande, arkivalier og fotografier har bidraget til at øge vor viden om den undersøgte tidsperiode, men derudover af de mange organisationer, firmaer og privatfolk, der med økonomiske bidrag har bekostet undersøgelsesarbejdet i den forløbne tid. Museet bringer dem alle en varm tak.

Fig. 4. Kystfisker i Baun ved Hamborg øst for Hanstholm. Hver morgen sættes bådene i vandet, hver aften slæbes de op med håndkraft og rygmuskler. Trykket på fiskerens ryg aftager ikke, for Hanstholm havn bliver bygget eller fiskeren lægger op.

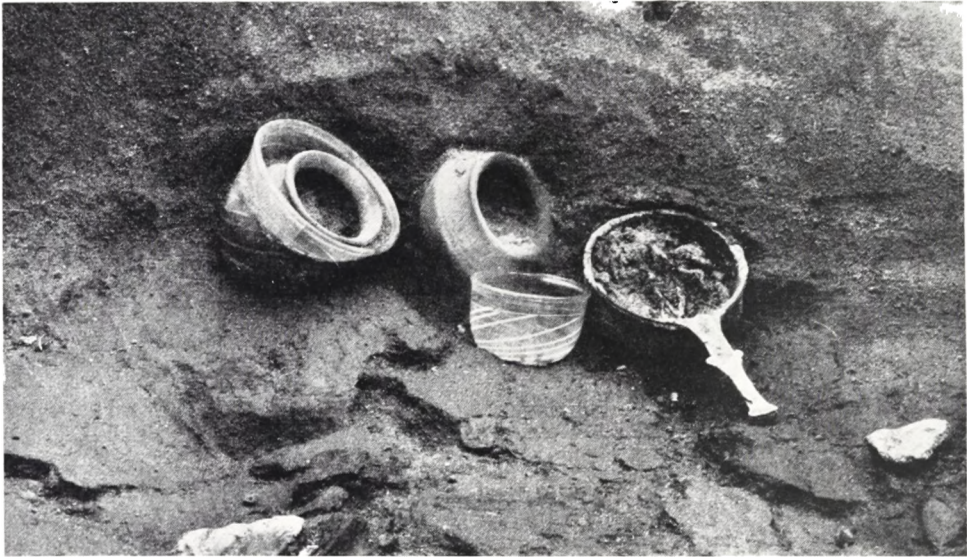

Fig. 1. Slusegårdsgraven. Nordenden med to glas, to små lerkar, øse- og sipar af bronze. I forgrunden skår af det store lerkar.

To krigergrave fra Bornholms jernalder

Af OLE KLINDT-JENSEN

DER kendes kun få breve fra romerske soldater og officerer. Som man kan tænke sig, er det mest anmodninger om penge; men det, som disse krigsfolk især ønsker penge til, er standsmæssigt og effektivt våbenudstyr. Der er triste betragtninger imellem. En soldat bliver drillet af en kammerat, der viser sine to nye bandolerer; en anden beder om et skarpt sværd og to stærke spydspidser.

Denne trang til at følge moden og have gode våben er ikke begrænset til romerriget. Den kommer til udtryk i de velstående mænds grave i det germaniske og nordiske område. Et særlig fornemt udstyr blev fremdraget i efteråret 1958. Det fortæller om en nordisk stormand, der kendte og vurderede romersk skik, og som sørgede for at være bevæbnet, så han ikke skulde vige for nogen.

Det er et tilfælde, at man ikke før er stødt på denne grav. Stedet, ved Øleåens udløb, Sydbornholm, var kendt før, og der er undersøgt begravelser lige i nærheden. Den nye grav har tilmed været markeret med store stenblokke lagt i to kredse; men disse sten er forlængst fjernet, formentlig under et for-

søg på at opdyrke stedet. Hver stens hul udfyldtes efterhånden med muld, og det var disse muldpletter, som stod mørke mod det lyse sand, som røbede anlægget i vore søgegrøfter. Vi havde fået lov til at virke over hele strandmarken af ejeren af Slusegård; og arbejdsministeriet bevilgede den nødvendige arbejdskraft, så vi kunde lede efter fortidslevn.

De to mægtige stenkredse røbede, at vi havde at gøre med en usædvanlig gravlægning. 80 cm nede viste der sig svære sten, der i midten var sunket 80 cm dybt. Herunder kunde vi vente gravrummet. Det var med nogen ængstelse, vi flyttede den tonstunge stenkappe. Hvad kunde vel have klaret sig under dens ubarmhjertige vægt? Langsomt blottedes – et par meter nede – et godt 3¹/₂ meter langt og 1 meter bredt rum med langsiderne sat op som stenvægge i flere skifter. Her var god plads. Man havde sørget vel for den heden-gangne, opdækning ved hovedet og plads til de lange spyd.

Ved nærmere undersøgelse af laget lige under stenkappen fremgik det, at denne gradvis var sunket ned gennem et dække af træ. Kisten havde endvidere sider sat op af brædder. Den døde lå på et trekantet træunderlag med buet bund. Fodenden viste en indsnævring, lige stor nok til, at den dødes ben kunde ligge der, medens der til hver side var en bænk, hvorpå skjoldet lå. Her lå vel blot et skind eller lignende at hvile på.

Trædækket må have været meget solidt for at kunne stå for det vældige pres fra oven. Men efterhånden er det rådnet og har givet efter, først på eet sted, derefter et andet. Det tyder på, at her var flest tværbrædder, måske også nogle langsliggende bjælker. Det er i al fald tydeligt, at nogle brædder holdt stand, efter at de første sten faldt ned; det fremgår af lerkarskårene. Ved hovedet har stået et meget stort kar, og lige ved det et mindre hankekar. To svære skår af det store kar fandtes nede i det mindre. De må være slynget derned på et tidspunkt, da hankekarret endnu ikke var ramt af sten, medens det store var splintret af en blok. Man forestiller sig let de dumpe lyde, da først een sten, derpå een, dumpede ned; – til sidst – måske nogen tid efter – brasede hele stendyngen og dækkede gravbunden.

Det er et uforståeligt held, at ikke så få genstande overlevede disse knusende slag. Længst mod nord, lige ved gravens kant, stod to klare grønlig-glas. Det ene havde fået et par revner af en lille lerkop, der var lagt indeni. Det andet var helt, som da det blev sat ned, lysende i solen. Lige ved stod endnu en lerkop med hank, og et øse- og sipar af bronze, smukt patineret i grønblåt. Derpå fremgravedes skår af det store lerkar, vel det rummeligste fra nogen dansk jernaldergrav, hankekarret, samt endnu to lerkar, en vase med hank og en krukke; dem havde stenene kun levnet mindre rester af.

Denne opdækning, en ejendommelig blanding af dyrt fremmedgods og det smukkeste man selv kunde fremstille i keramik, virker som et regulært gravøl.

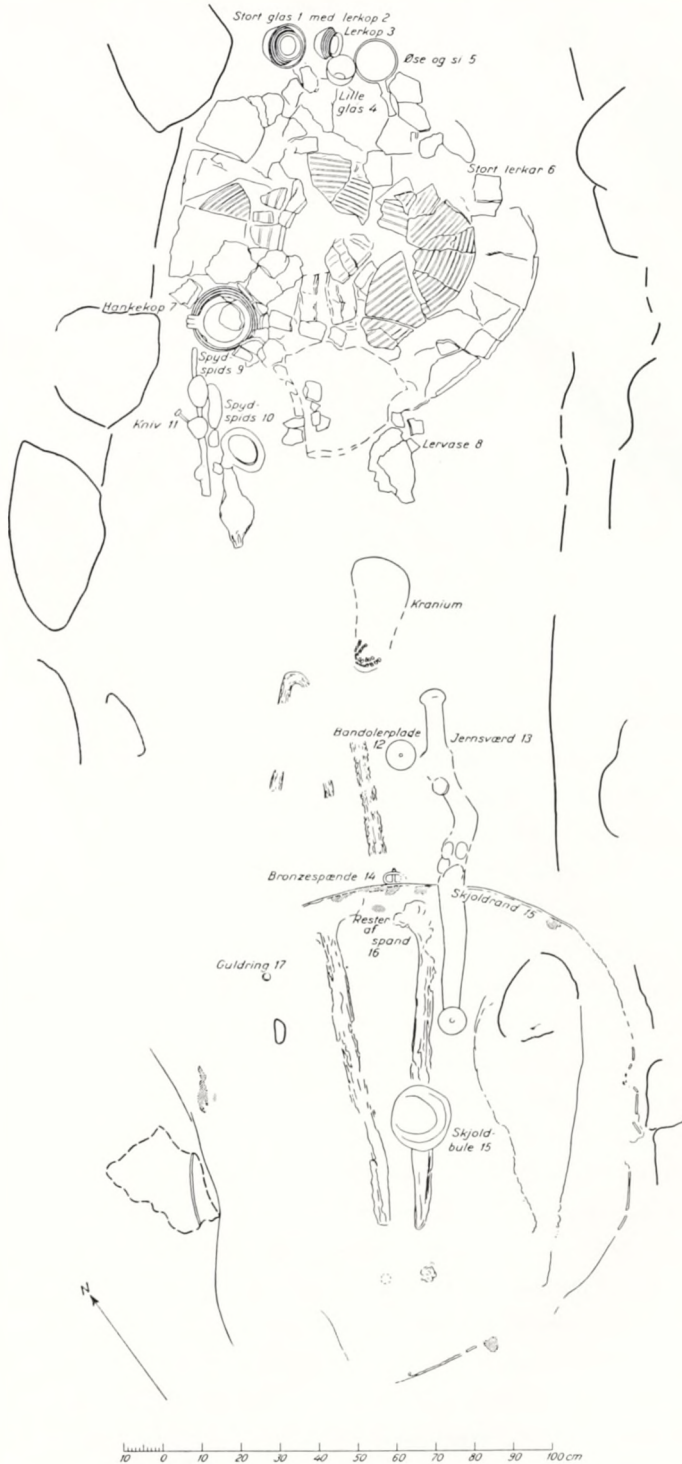

Fig. 2. Plan over krigergraven ved Slusegård. Den blå farve inden for skjoldranden vises som fin krydskravering.

Glasbægre, bronzesi og -øse, guldtråd (fingerring) og to stykker blåmalet skjold fra Slusegårdsgraven, Bornholm.

Fig. 3. Fire af Slusegårdgravens lerkar.

Selv om nogle kar er omfangsrige, er det dog tydeligt, at de kun kunde gøre fyldest en kort tid. Tilsyneladende rummede de mad og drikke til de døde i den første tid, sådan som vi kender det fra antikke kilder om de døde, og fra traditionel bondekultur: den døde befandt sig kort efter dødsfaldet i en svag-hedstilstand og måtte da hjælpes med mad og drikke. Omsider fandt han frem til sit bestemmelsessted, og de efterlevende indskrænkede da gaverne til få bestemte årsdage.

Lerkarrene i graven følger en karakteristisk mode i Bornholms yngre romertid (200–400 e. Kr.). Tidens gravfund viser stadig kombinationen af stort kar, kande, hankekar og kop, men sjældent så fyldigt som her eller så fint udført. Og for første gang træffes to nydelige glasbægre og øse med si. Det er tydeligt nok en stormands udstyr. Glassene har vist ingen direkte side-stykker, men dog beslægtede paralleller fra de nordlige Rhinegne, hvor der var driftige romerske glasværker. Her ses således det samme klare grønlig glas, og på nogle typer indsmeltede hvide tråde, som indgår i glasmassen. Romerske er disse nydelige bægre i al fald, og fyldt med hjemlig drik har de været ejerens stolthed ved gæstebud. Fra samme romerske industriegne stammer vist også bronzekarrene (fig. 1 og farveplanchen).

At dømme efter skeletresterne var den døde en meget høj mand, mindst 1,80 m. Han har været lagt ned fuldt bevæbnet og iført sin dragt. Man må vel

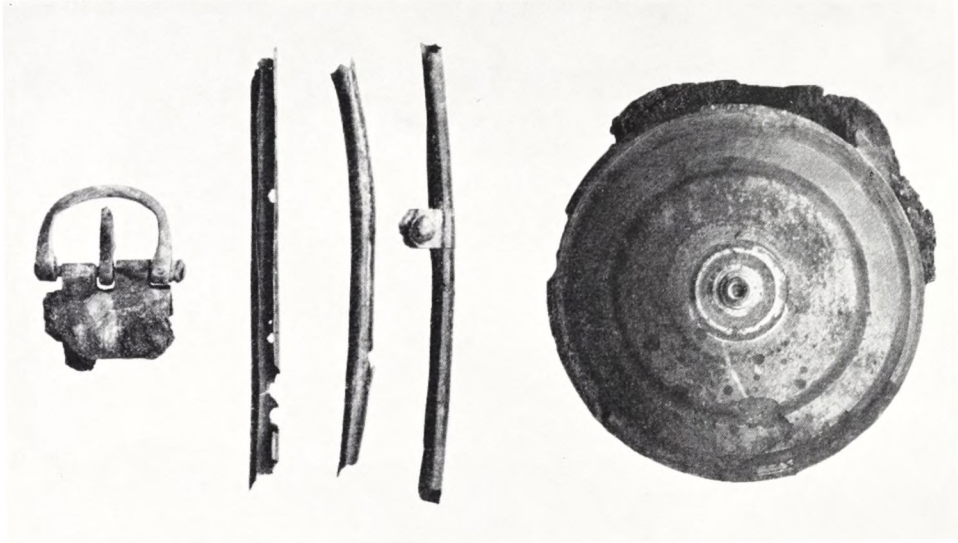

Fig. 4. Slusegårdgraven. Fra venstre: bronzespænde, skjoldrandbeslag og bandolerplade.

tænke sig ham i kofte og buxer, med lædersko på fødderne. Om midjen bar han et bælte, hvis spænde fandtes på ligets maveregion. Ved dets venstre side fremkom et langsværd af jern i træskede, afsluttet i en dupsko af bronze. Den er af karakteristisk rund form og minder nærmest om en æske. Om sværdets ophængning i en bred rem over skulderen fortæller den runde bandolerplade, som lå på ligets venstre brystparti. Den har bevaret et stykke af denne bæremrem på bagsiden og viser desuden, hvordan remmens anden, smalle ende er gjort fast i pladens øsken, der går gennem en revne i den brede rem (fig. 5).

På de lave bænke til hver side af ligets ben i gravens fodende har det store runde skjold ligget. Omkredsen følges let, takket være randbeslag af bronze og partier af en kraftig blå stribe inden for disse beslag – rester efter bemaling af træ og læder, som skjoldet var betrukket med, men som næsten helt er forsvundet. På skjoldets midte sad jernbulen, der beskyttede hånden, med det solide jernhåndtag på undersiden. Bulen var stærkt medtaget af svære sten.

Ved ligets højre side lå de to lange spyd, afsluttet i jernspidser, den ene med modhager. Lige ved disse spidser var en jernkniv, der åbenbart hørte til opdækningen. Om en finger på den højre hånd sad en guldring.

Vi vil se lidt nærmere på disse sager. Det virker lidt påfaldende, at sværdet ligger så højt oppe, med håndtaget ved skulderen. Det har naturligvis ikke været båret således, men er formentlig lagt ned til den døde, efter at han var anbragt udstrakt på ryggen. Bandolerremmen er vel foldet ind under den dodes højre skulder og sværdet lagt løst hen. Aftryk af den smalle del af skulderremmen ses på grebet; det har været ført gennem en bøjle på skedens

forside. Det er så heldigt, at vi i mosefundene har bevaret flere hele skulderremme, nogle med de runde bronzeplader siddende i, men ingen viser den smalle ende fastgjort, sådan som vi ser det i vort gravfund. Bandolerpladerne er sædvanligvis – som det bornholmske eksempel – pæne håndværksarbejder, ret spinkle med inddrejede kredse, vidnesbyrd om afpuddning på drejbænk. Belægning med hvidmetal er et almindeligt træk, og vi ser da også svage spor af et sådant overtræk på Slusegårdsstykket.

Mosefundene omfatter plader, som med al tydelighed viser hjemstedet. Det er stykker med fint gennembrudte mønstre eller drevet billede af en ørn. De fleste – måske alle – plader stammer således fra provinsialromerske værksteder, og germanerne har hentet stykkerne som erobrere eller som handelsmænd. Det 3. årh. e. Kr. prægedes netop af de mange germanske overfald på den romerske befæstningslinje øst for Rhinen og nord for Donau. Mange kaster blev plyndret og nedbrændt o. 250 e. Kr. Byttet har ikke været ringe. Men samtidig er handelen foregået i de strøg, der nød en rolig frist. Forbindelserne mellem romere og germanere var i al fald livlig. Og af fundene i de ødelagte forter fra o. 250 e. Kr. får vi en datering af bandolerpladerne og andre paralleler, som træffes på germansk område.

Således er det karakteristisk, at den runde æskeformede dupsko til langsværdet netop er en af de typer, som forekommer i de ødelagte romerske forsvarsanlæg, en understregning af den rige gravs datering til det 3. årh. e. Kr. og vel snarest til en sen del af denne periode (den velstående grav har skåret sig igennem en grav fra begyndelsen af århundredet eller slutningen af 2. årh. e. Kr.).

Fig. 5. Bagsiden af bandolerpladen fra Slusegård med bred læderrem, gennem hvis hul oskenen stikker frem. Om oskenen remmens smalle ende.

Selve sværdet er tveægget og langt. Det efterligner de romerske hjælpetropprytters sværd, men viser en ejendommelig udformning af fæstet. Det har lige underhjalte og overhjalte, og yderst en bådformet afslutningsknop. Hjalternes sider er afrundede, håndtaget glat med ovalt tværsnit. Denne form er ny og fortsætter uden betydelige ændringer jernalderen ud.

Spydspidserne repræsenterer tidens vanlige typer, den ene har modhager, den anden lancetformet blad. Man forestiller sig let, hvorledes krigeren først kastede spydet med modhagerne, derpå stak lansen frem og til slut gik i nærkamp med sværdet. Han har haft sit store skjold parat til dækning, når alle pile eller spydspidser kom susende, men til at afværge sværdhug var det for spinkelt.

Skjoldets randbeslag er holdt fast ved små bøjler, der er nittet på med korte mellemrum. Langs randen – i et bælte på 5 cm – har skjoldet været be-malet med blå, en lysende klar farve, der tegnede sig effektivt på gravens bund (et stykke ses på farveplanchen). Dette farvestof har været til indgående undersøgelse på Mineralogisk Museum, hvor man kom til resultatet, at det var vestoriansk blå, en kunstig, meget holdbar farve, som allerede ægypterne kendte, og som romerne lærte at fremstille. Det må være fra dem, nordboerne overtog stoffet. Blandt ingredienserne er så tungsmeltelige bestanddele som kobber.

Skjoldbulen, som er ret medtaget, har bronzebelagt kant. Den har været fastgjort til skjoldet med tre nitter med flade bronzehoveder. Også denne form er velkendt fra de danske mosefund og grave i yngre romertid.

Dette sæt våben har imidlertid paralleler ikke blot sydpå og i det øvrige Danmark. Den samme kombination af former er velkendt i Norge, hvor vi flere gange træffer typerne side om side. De nærmeste sidestykker får vi dog fra gravpladsen i Simris på den skånske kyststrækning, der vender mod Bornholm. En af gravene her slutter sig nær til Slusegårdsgraven uden dog at kunne måle sig med den i udstyr af glas og bronzer. Også Simrisgraven har en bandolerplade, og ved den sås skyggeagtige rester af læderremmen. –

Vi har endnu ikke betragtet et fundstykke, som dog fortjener nogle ord: prydelsen på krigerens højre hånds finger. Her havde vi gjort os store forventninger. Vi fulgte armens svage knoglerester ned mod hånden og ud mod fingrene. Der måtte ligge en svær guldring, jævnbyrdig med det øvrige udstyr. Skuffelsen blev bitter: Nok lå der guld, men blot en tynd guldtråd, afknebet i den ene ende og viklet ujævnt omkring den dodes finger. Det kan ikke have været krigerens egen guldring, blot et substitut. Man får en stærk mistanke om, at det var de efterlevende, der ikke kunde få sig til at overlade den tunge guldring til jorden. Respekten for den døde var dog stærk nok til, at han fik guld på fingeren, men ikke mere end en guldtråd.

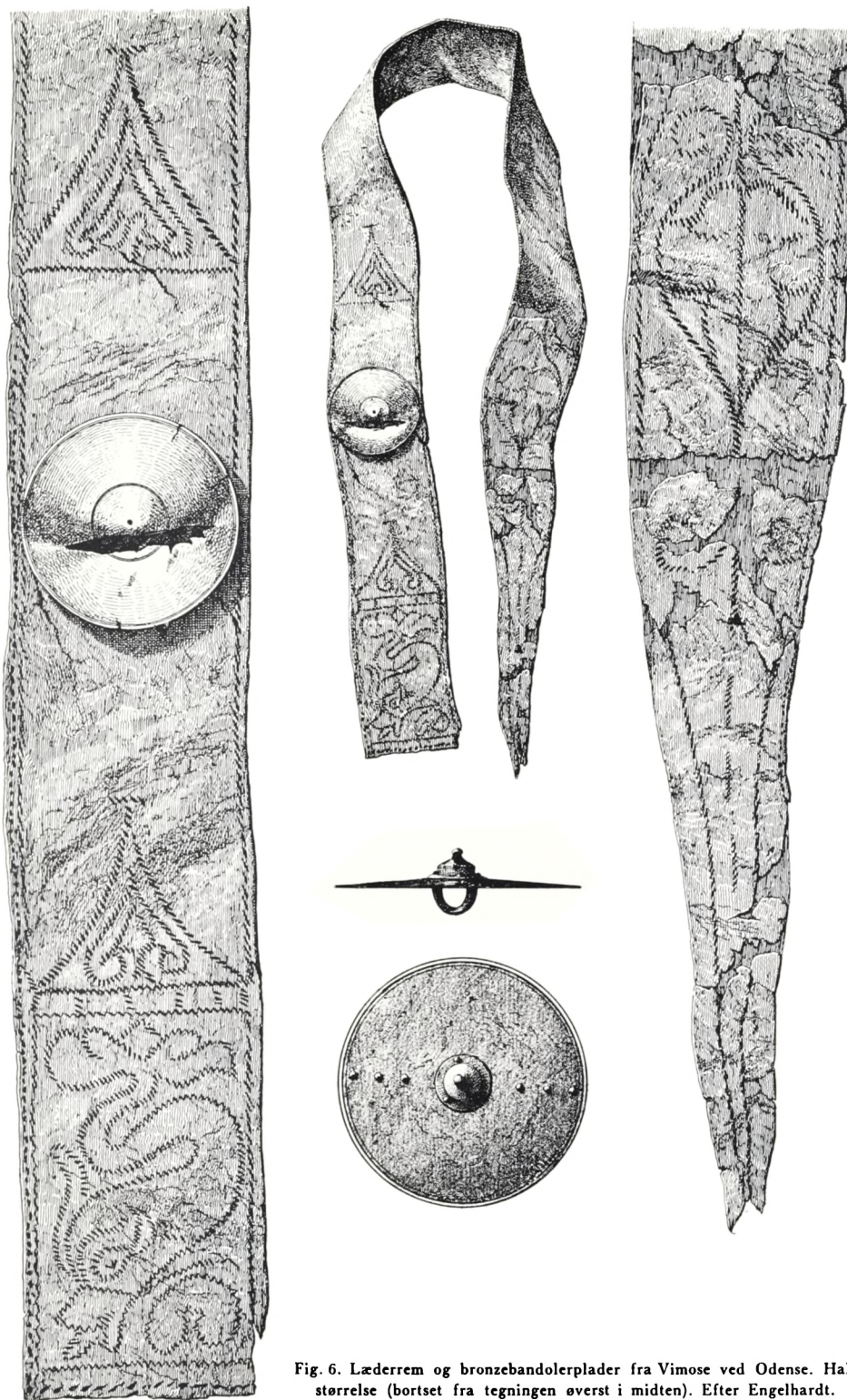

Fig. 6. Læderrem og bronzebandolerplader fra Vimose ved Odense. Halv størrelse (bortset fra tegningen øverst i midten). Efter Engelhardt.

Fig. 7. T. v. Skjoldbule og sværd med perle fra Risehøj. T. h. To spydspidser, sværd og skjoldbule fra Slusegård.

Den nye grav fra Slusegård fortæller om den velstående mand i yngre romertid. Der kendes netop fra Danmark adskillige rige kvindegrave, men hidtil savnedes et godt vidnesbyrd om storbonden, den ledende personlighed. Man kan vel tænke sig, at denne granvoxne kriger var en høvding. Han udmærker sig ved sit udstyr frem for nogen anden på Slusegårdsgravpladsen. Her er netop undersøgt to andre grave fra denne tid. Begge de døde har fået en opdækning i lerkar med sig, ellers blot enkelte smykker, en kniv etc. Den ene har været svøbt i en hud, den anden hensat i en bulkiste, men ikke dybt i jorden og kun dækket af mindre stenhobe.

En allerede kendt grav fra yngre romertid giver indblik i andre af datidens kulturforbindelser. Under Risehøj i Østermarie, Bornholm, fandtes for år tilbage en krigergrav med langsværd i skede afsluttet i rund dupsko, to spydspidser – den ene med modhager, og skjold med jernbule. Endvidere var der en opdækning af lerkarsæt. Dette udstyr ligner Slusegårdsgravens, men der var dog en ejendommelighed: Ved sværdets hjalte lå en grøn glasperle. Perler hører jo rettere hjemme i kvindegrave, ikke hos en kriger. Men det er et karakteristisk træk for denne tid, at der – omend sjældent – i krigergrave findes en perle ved hjaltet. Fundene peger mod sydøst, hvor de fleste og æld-

ste fund er gjort, mod Rusland og det vestlige Sibirien. I Skandinavien kendes der sværdperler – bortset fra Risehøjgraven – i et samtidigt østsvensk fund og i nogle af de vstdanske mosefund med våbenofre. Selv i de forladte romerske kasteller er der enkelte gange fundet sådanne karakteristiske perler med tyndt hul.

Hvordan skal man nu tyde disse sværdperler? Det er mest nærliggende og rationalistisk at antage, at de har afsluttet en rem, som vikledes om håndledet, men det kan også antages, at vi har at gøre med en magisk perle, som skulde hjælpe bæreren i kamp. Sikkert er det i al fald, at vi her har at gøre med en fjernøstlig skik, der viser sig i den yngre romertid, derpå i den store folkevandringstid, vinder yndest og bliver almindelig.

Dette ejendommelige østlige træk står ikke alene i yngre romertid. En række karakteristiske smykker udbredes i denne periode fra Sydrusland. Sværd med lige hjalte og fæstet afsluttet i en ring viser samme udbredelsesbillede. Ikke mindst Ungarn har i denne tid et stærkt kulturindslag fra den russiske Sortehavskyst, og fra Ungarn førte vejene nordpå.

Samtidig med denne påvirkning fra øst er forbindelsen med de vestlige romerske provinser. Herfra stammer åbenbart glassene og øse-siparret i Slusegårdsgraven. Skjoldbullen er resultat af romersk indflydelse, sværdformen

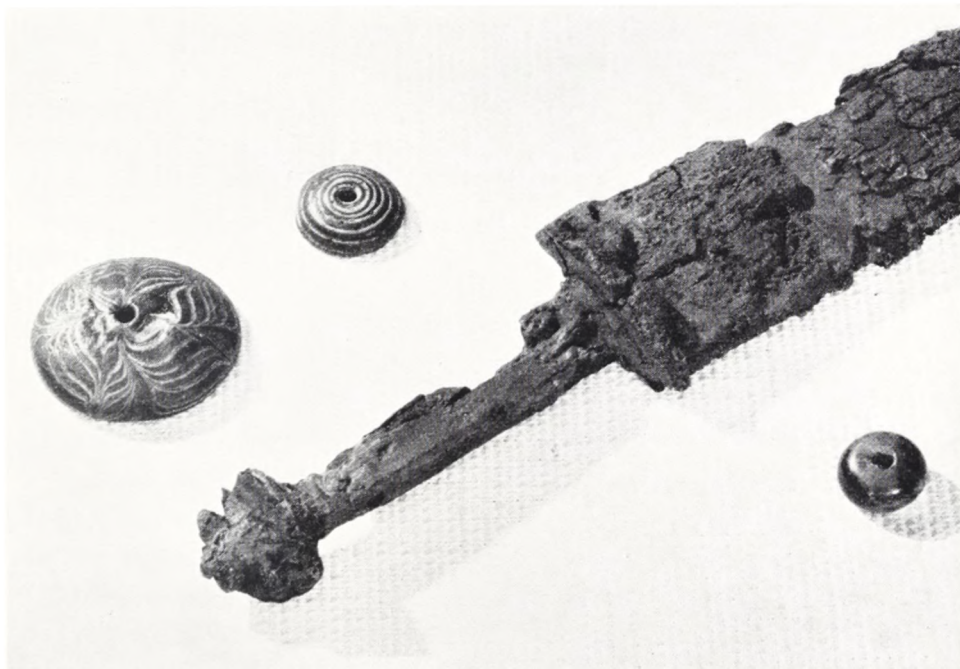

Fig. 8. I midten Risehøjsværdet med perle (t. h.). T. v. Sværdperler fra Vimose og Thorsbjerg mosefund.

med den karakteristiske dupsko ligeledes, og bandolerpladen er efter alt at dømme udgået fra de flittigt arbejdende værksteder inden for den romerske forsvarslinje, som leverede bevæbning til de truede kasteller.

Et vestligt træk er også den blå farve på krigerens skjold, en udmærkelse. Lignende bemaling har vel været brugt på nogle af skjoldene i de store danske mosefund, hvor prydelser, høvle, ja selv indridsede runer er udarbejdet efter romersk forbillede.

Således mødes øst med vest i denne fjerne, frugtbare periode. Vel har den ikke efterladt sig breve fra disse krigere, kun våbengrave, som vidner om livet ikke mindre end om døden. Og i dem søger vi at læse de henfarnes tanker, deres ærgerrighed og – hvorfor ikke – deres havesyge. Disse slægter fulgte tidens skiftende begivenheder, undertiden på nærmeste hold og ikke i ubekymret fjernhed. Det er betegnende nok, at den rige grav ved Slusegård ligger på en bank ved stranden, med vid udsigt over havet. Her nedenfor har den døde engang haft sin langbåd liggende, og her kunde han se ud over havfladen, vejen mod andre kyster, til de brede flodveje, som førte mod syd og videre bort.

Fig. 9. Udsigt fra Slusegård gravpladsen over stranden og Østersøen.

Ny viden om jernalderens våbenofre

Af MOGENS ØRSNES

DET var noget af en skuffelse, at krigstidens intensive tørvegravning ikke bragte nye, store mosefund for dagen i lighed med de lagre af jernalder-våben, der i tiåret 1855–65 afsløredes i fire danske moser. Det er fundene fra Thorsbjerg og Nydam i Sønderjylland, fra Vimose og Kragehul på Fyn, der tænkes på, – de „fire, store mosefund“, som de siden kaldtes, og som ialt omfatter 7–8000 oldtidsgenstande, hvor iblandt våben og andet militært udstyr ganske dominerer. Men så lunefuldt er det arkæologiske kildemateriale, at et par smalle drængrøfter siden har kunnet finde, hvad tørvegravnenes gabende huller undgik. I 1950 kom det femte, store mosefund på denne måde for dagen i Illerup ådal ved Skanderborg og i 1955 det sjette i Ejsbøl mose ved Haderslev. Yderligere henved 2–3000 oldsager har allerede kunnet lægges til den samlede våbendynge, og gravningen i Ejsbøl er langt fra afsluttet. Det er imidlertid kun i anden række oldsagsmængden, der beriger arkæologien gennem disse nye fund, selv om nye former stadig nuancerer det forhistoriske billede; men medens sagerne ved forrige århundredes gravninger er blevet spadet op, og en del fund endog er gjort med ketcher under mosehullernes vandspejl, har de nye fund givet os lejlighed til minutiøst at iagttage tingenes placering i moserne, at fastholde billedet på plantegninger og fotos, og at sammenligne oldsagernes beliggenhed med lagfølgen i mosernes naturlige udvikling. Her igennem kan der med eet gives sikre svar på en række spørgsmål, der for de gamle funds vedkommende har været anledning til snart et århundredes teoretiske, videnskabelige diskussion.

Om disse gamle mosefund ved man først og fremmest, at store mængder af oldsager – og altså især våben – er fundet inden for samme, begrænsede moseområder. Endvidere har udgraveren, Conrad Engelhardt, i omhyggelige notater gjort rede for de iagttagelser, som de hastigt foretagne undersøgelser dog gav mulighed for. Kort fortalt ved vi derfor tillige, at tingene ikke er tilfældig tabt eller efterladt på en kampplads, således som det først blev formodet; men at en vis orden i deres placering i mosen må godtgøre, at det

Fig. 1. Spydspidser, skjoldbuler, bidsler og tøjlekæder afdækket i mosen.

drejer sig om bevidst foretagne nedlæggelser. Det er således i Thorsbjerg mose bemærket, at f. eks. træsagerne var samlet i bunker; skjoldbrædderne lå i lag det ene ovenpå det andet og undertiden gennemboret med en spydstage som for at holde dem sammen. I samme mose fandtes næsten alle skjoldenes hvælvede midtbeslag, skjoldbulerne, inden for eet strøg og liggende ganske nær hinanden, og i Vimose var eksempelvis ringbrynjer omhyggelig sammenlagt.

Sligt tyder selvsagt ikke på, at fundene er tilfældige efterladenskaber efter stedfundne kampe. Deres fremkomst i mose og sø taler jo også i sig selv imod denne „valpladsteori“, men er dog engang blevet forklaret ved, at de pågældende hære kunne være mødtes på den frosne overflade, og at isen naturlig nok var bristet under de kæmpende. Ejendommeligt dog om dette hændelsesforløb skulle have gentaget sig gang på gang.

Tingenes placering i moserne viser altså, at de er henlagte og ikke blot tabte. Tingene selv fortæller endvidere, at de ikke er gemt væk med senere brug for øje. De er nemlig ødelagte, sønderhuggede, forvredne og undertiden forbrændte i en grad som selv den vildeste kamp ikke kan have forårsaget. I sådanne fundforhold, der ikke lader sig forklare ud fra rationelle og hensigtsmæssige synspunkter, ser arkæologien gerne spor af kult og offerhandling, og heri kan man for mosefundenes vedkommende søge støtte hos et par klassiske forfattere, der fortæller, at germanerne havde for skik, før de gik i slag, at love krigsguden kampbyttet som offer. Det berettes endvidere, at man efter sejren ofrer de fangne dyr (og hesteskeletter er, med brådne pander, faktisk fremkommet i et par mosefund) og samler det øvrige bytte i bunker på hellige steder. Det er således med god grund, når mosernes våbenbunker er tydet som krigsbytteofre, og navne som Vi-mose og Tors-bjerg kan da også antyde fundstedernes hellighed.

Såvidt var man nået med mosefundenes tolkning, allerede snart efter deres fremkomst. I det forløbne århundrede er vort kendskab til oldsagernes udvikling og alder imidlertid stadig blevet uddybet, og den farverige opfattelse af mosefundene som hele hæres på een gang ofrede udstyr har unægtelig kunnet drages i tvivl. Det har nemlig vist sig, at genstandene i de enkelte fund stammer fra vidt forskellige tider, ja, i flere tilfælde dækker fundenes indhold mere end et halvt årtusind. Selvom det vel kan tænkes, at et våben er gået i arv fra f. eks. far til søn, er der næppe nogen oldtidskriger – sålidt som nogen moderne soldat – der har vovet sig i kamp med våben, der er flere århundreder gamle. Hans eneste chance skulle da være, at modstanderens rækker opløste sig i grin. Næh, man må utvivlsomt acceptere, at tingene i disse moser er nedlagt tid efter anden. Men om nedlægningerne så har samlet sig i enkelte store offerhandlinger, således som de klassiske forfattere fortæller det, eller om det drejer sig om årligt tilbagevendende, mindre ofringer i den lokale, hellige mose, ja, derom kan de store, gamle mosefund slet ikke oplyse os tilstrækkelig. Beklageligt nok. Thi uden en sikker viden om de samlede nedlægningers størrelse og indhold er fundenes værdi som kilde til Danmarks oldtidshistorie væsentlig begrænset. Om offerhandlingens hele karakter, om hærenes udrustning og størrelse og herkomst, om våbenproduktion og våbenhandel i jernalderens århundreder, ja, derom kunne mosefundene vel for-

Fig. 2. Et snit gennem mosen nær den oprindelige søbred. Oldsager, træpinde og sten ligger i eet lag i det finkornede sødynd.

tælle, hvis de 7–8000 genstande blot ikke var blevet splittet fra deres oprindelige sammenhæng.

Det er da baggrunden for den glæde, hvormed fundene i Illerup ådal og Ejsbøl mose blev modtaget, og tillige baggrunden for det krav om kompromisløs omhu, der med rette er blevet stillet til udforskningen af de to nye lokaliteter. Harald Andersen fra Forhistorisk museum i Århus lagde i 1950 for i Illerup og gennemførte på syv somre en mønstergyldig undersøgelse af dette fund. Herom har han selv givet et par foreløbige meddelelser. Vi andre fulgte bare efter, da vi i 1956 begyndte undersøgelsen i Ejsbøl mose. Om dette fund skal der fortælles i det følgende.

Mosen er i dag en grøn engflade, omgivet af fladt hvælvede, sine steder dog højt kuplede bakker. Alt er nu afrundet og kultiveret, men for blot en menneskealder siden var der endnu kratskov langs bredderne og pletvis åbent vand; det billede har haft mere til fælles med den jernaldermose, vi ved fantasiens og naturvidenskabens hjælp søger at rekonstruere. Dog, vi skal ikke beklage kultivering, thi dels ville vi ikke uden mosens afvanding kunne arbejde i de dybe, sumpede lag, dels var det dræningsarbejdernes smalle

grøft, der i 1955 bragte mere end 500 genstande for dagen på en 6–8 meter lang strækning. Et sikrere vidnesbyrd om, at dette var det sjette, store mosefund, kunne man ikke have fået, og den kommende undersøgelse kunne straks planlægges her efter. Den har siden formet sig som et samarbejde mellem Haderslev amts museum, repræsenteret af dets leder, Hans Neumann, og Nationalmuseet, der har stillet forfatteren til rådighed for undersøgelsen. Fra Nationalmuseet er der tillige ydet sagkyndig bistand med hensyn til såvel konserveringsproblemer som de mosegeologiske undersøgelser, der stadig må følge den fremadskridende gennemgravning af området.

Fundene fremkom nær mosebassinets østlige bred, og udgravningen er herfra ført vestpå ud i mosen i lange, rektangulære felter. De er aldrig over tre meter brede, disse felter, thi for hver tredje meter er lodrette snit-vægge gennem mosens naturlige lag blevet opmålt og studeret. Det er en selvfølge ved en moderne udgravning, at fundene frilægges, med skelske og spatel, indmåles og fotograferes, før de fjernes fra det sted, hvor oldtiden efterlod dem. Gennem den stadige opmåling også af moselagene sikrer vi os hertil en viden om, i hvilket tørvelag den enkelte genstand hører hjemme, og for i så henseende at have fuld vished tages der over og under oldsagerne prøver af tørvejorden, der til sin tid kan analyseres og sammenlignes med serier af jordprøver, der udtages af de opmålte snitvægge. Den fundsammenhæng, der udgøres af tingene i jorden, skulle således ganske nøje kunne rekonstrueres, også efter at udgravningen har splittet den ad og slettet alle spor.

Mosegeologien har endvidere en opgave, der helt er dens egen. Gennem nøje studium af profilopmålinger og gennem analyser af jordprøvernes indhold af pollen (støvkorn), vil mosens tilgroningshistorie engang kunne skildres, og billedet af det oldtindslandskab, der dannede rammen om vore fortidige offerhandlinger, vil træde ganske nuanceret frem. De er rene heksemestre i så henseende, vore mosegeologer; blot har de ikke lært sig at trylle, også med tiden, og pollenanalyse er en omstændelig arbejdsmetode. Vi må derfor i stedet for det færdige scenebillede foreløbig lade os nøje med et par grove sætstykker; nemlig det, den kyndige umiddelbart kan se i mosen.

Inde fra land strækker der sig en trævlet, grov tørvemasse udad og skråt ned i mosen. Det er sammenpresset sumptørv, der engang har dannet en filtret, sumpet mosekant. Tilgængelig med forsigtighed. På overfladen af den ligger enkelte genstande, men hovedmassen af fundet ligger udenfor i et fin-kornet gytjelag, der er aflejret som dynd på bunden af en åben sø. I denne gytje kan der udskilles mange, tynde lag med små forskelle i farve, sammensætning og struktur, og det ser ud til, at alle fundets genstande hører hjemme i samme lag, der inde ved mosekanten ligger 0.6 m under den nuværende overflade, og godt 20 meter ude i mosen gemmer sig under et 1.5 m tykt

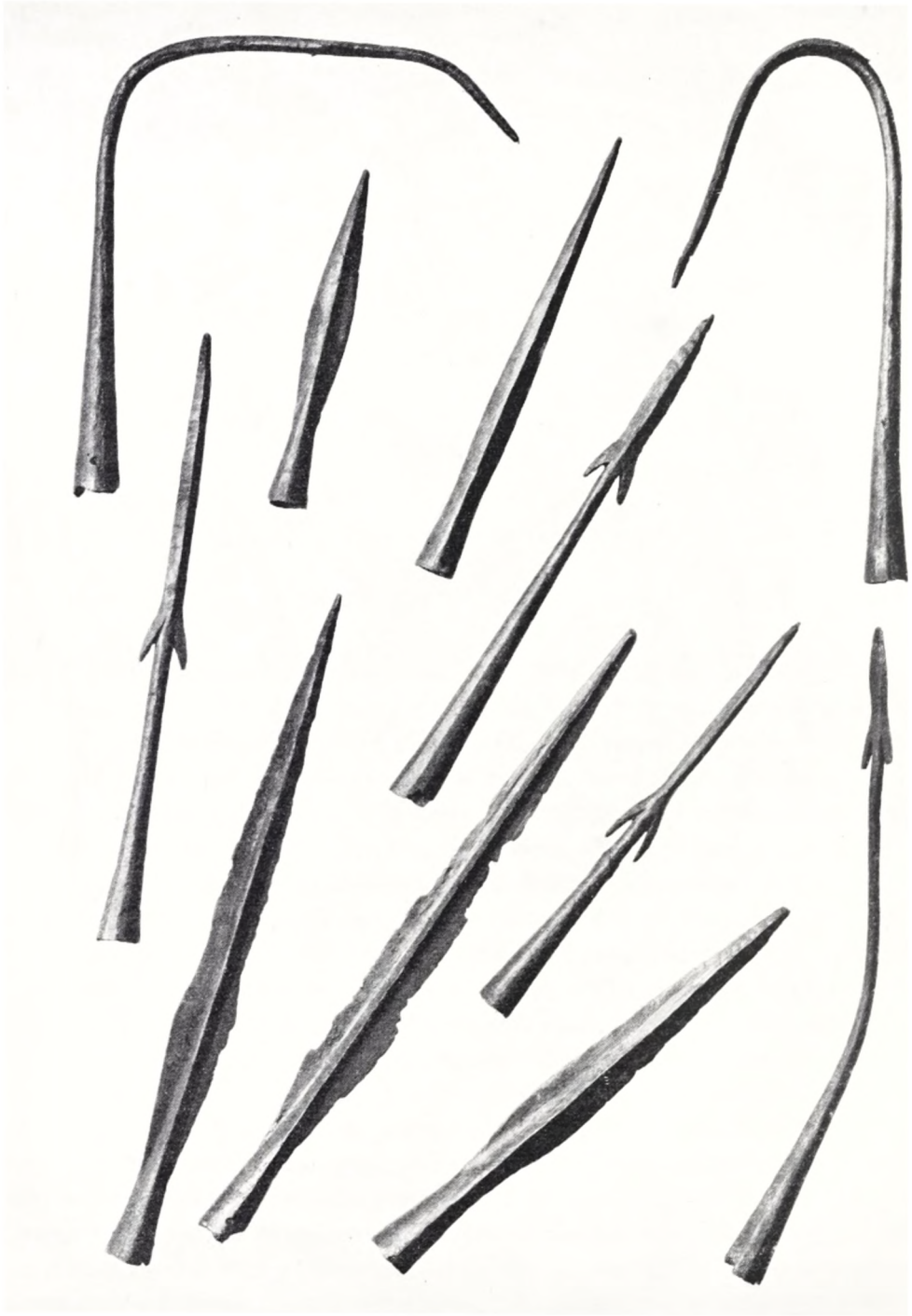

Fig. 3. Spydspidser fra Ejsbøl mose.

tørvedække. Geologisk set skulle fundet altså – sagt med alle forbehold og blot som et foreløbigt indtryk – danne een aflejring af oldsager, der fra den faste bred er blevet kastet ud i åben sø. De er plumpet ned mellem hvide og gule åkander, hvis frø endnu er bevaret i tørven, og har lagt sig til ro i det bløde dynd på søbunden.

Både eenheden i nedlægningen og udkastningen af sagerne bekræftes af et blik på det kortlagte fund. Langs en strækning af mosebreden er den sumpede kant blevet forstærket med slanke stammer, der er fældet og afgrenet med sikre øksehug. De ligger uregelmæssigt langs bredden og holdes på plads af nedhamrede, tilspidsede grenstykker. Det hele har karakter af en flygtig brobygning. Fra dette sted spreder oldsagerne sig vifteformet ud over mosefladen. Helt inde ved kanten er dynger af smaasager blevet sænket i vandet, vel oprindelig samlet af et nu forsvundet stof, for henved 1000 pilespidser, sværdbeslag, remspænder og allehånde metalfragmenter har ligget filtret ind i hinanden i to kompakte oldsagsdynger. Ellers fordeler tingene sig således, at en broget blanding af typer ligger tæt i en bred bræmme langs mosekanten, medens afstanden mellem stykkerne bliver større, jo længere vi fjerner os fra denne. Og her, i de dybeste lag, dominerer tunge spydspidser og kraftige jernknive; netop sådanne ting, der frister til lange, hvirvlende kast ud over søen. Der kan godt på planen over fundet udskilles områder, hvor koncentrationen af oldsager er iøjnefaldende stor, men der er næppe grund til heri at se adskilte nedlægninger til forskellige tider. Thi i een gruppe dominerer småsagerne, bl. a. sværdfæsternes bronze- og sølybeslag, i en anden er det sværdenes jernklinger, der præger billedet, i en tredje skjoldbeslagene. De supplerer så at sige hinanden og udgør tilsammen dele af en hel hærs udrustning. Det er da snarere blot faser i een og samme vældige offerhandling. Om denne gælder, hvad allerede de gamle mosefund har fortalt: sagerne er før udkastningen voldeligt ødelagt, dels sønderhuggede og vredet fra hinanden, dels har de alle været på bålet. Enkelte er halvt smeltede, og hverken pileskafter, spydstager eller skjoldbrædder er kommet for dagen uden som forkullede fragmenter. Endelig må det nævnes, at hundreder af sten er kylet ud i søen på samme tid. De ligger ind imellem oldsagerne og må høre til ofringen. Denne sidste stening skal måske ses som en slutfase i det ødelæggelsesværk, der skulle dræbe tingene og gøre dem til gudernes eje.

Og hvad fik guderne da gennem denne krigeriske kultus? Ja, inden for de foreløbig undersøgte 320 m² er ca. 1500 oldsager blevet fremdraget. Af disse kan nævnes: 28 sværd, der alle er lange og tveæggede og i enkelte tilfælde med et fabrikstempel øverst på klingens. Sådanne er sikkert produkter fra kontinentale våbenværksteder. 215 spydspidser, der repræsenterer en rig variation af former, f. eks. lange lansespidser, „bajonetter“ med stjerneformet

tværsnit, og kastespyd, hvis korte blad har kraftige modhager. 619 pilespidser, der domineres af en lang, firsidet og sylespids form, der nok har kunnet trænge sig vej selv ind i ringbrynjernes jernet. 105 skjoldbuler af tyndt jernblik og med kraftige hugspor i den fladt hvælvede overdel. Og endelig 43 kraftige, eenæggede jernknive, der har været lige anvendelige som våben- og madknive. Det er de egentlige våben; men også det personlige udstyr har et militært præg. 60 spænder og 57 smalle beslag hører livremmene til. De ligger spredt i fundet, men i en bornholmsk krigergrav er ganske tilsvarende former fundet på plads på de bevarede dele af et læderbælte. I et af de smalle beslag er her en syl fastgjort i en læderstrop, og sådanne brede livremme, hvori nødvendigt udstyr kan fastgøres i ensartede beslag, er jo elementær soldaterudrustning. Flere af rembeslagene er af blank bronze, sirligt udsmykket med stempelmønstre eller med indlægninger af sølv og kobber; en forfinet prydkunst, der viser, at også oldtidens militære forstod at forene en næsten kvindelig pynteglæde med deres meget maskuline håndværk. På samme måde er det bevarede hestetøj en tung, skinnende pynt. Blanke bronzeringe er føjet sammen i tøjlekæder, endende i skarpt kantede jernbid. 5 hele hovedtøjer af denne art og 16 dele af sådanne er vel Ejsbølfundets foreløbig prægtigste stykker. Af mere civilt præg findes kun lidt. En lille bøjlenål af jern kan nævnes, ligesom en sølvmønt, præget i Rom og med kejserinde Faustina den Yngre's slidte portræt. Endelig bladet af en stor træske, der dog meget vel kan have øst mad op til sultne krigsfolk og i så fald bør henregnes til hærens vigtige udrustning.

Mange af disse stykker er endnu under behandling i Nationalmuseets konserveringslaboratorium – uberørte af tidens tand er de jo ikke – og meget ligger uomtvistelig og venter på os derude i Ejsbøl mose. Vi skal i dag hverken gætte på, hvad det allerede fundne engang vil kunne fortælle, eller hvilke overraskelser, de fortsatte undersøgelser kan berede os. Det har vi alle til gode. Så meget ved vi imidlertid, at vi med Ejsbøl- og Illerupfundene har genvundet tabt land for dansk arkæologi, og den viden er god at arbejde videre på.

Fig. 1. Joachinstaler. Ludvig I., konge af Bøhmen (1516–26) og greverne af Schlick, Stephan med 4 brødre (1519–26). Fundet i Roskilde 1854.

Danske efterligninger af fremmed mønt fra nyere tid

Af GEORG GALSTER

DET er *daleren*, der i det europæiske møntvæsen sætter skel mellem middelalder og nyere tid. Navnet stammer fra den sølvgylden eller gyldengroschen, som fra 1519 blev slået af greverne af Schlick i Joachinstal i Bøhmen (fig. 1), og som i sølv skulde have samme værdi som den almindeligt gængse guldmønt, den rhinske gylden. I Danmark er det dog Christian III's møntordning af 20. september 1541, der rettelig indleder den nyere tid; men allerede forinden havde daleren fået indpas. Bortset fra tilløb under Christian II og Frederik I, må den daler, der blev slået i København 1537 og som regnedes for „tydsk“, altså fremmed mønt, nævnes (fig. 2).

Christian III fulgte her Kursaksens Møntordning (fig. 3). – Med kongebillede på forsiden og rigsvåben på bagsiden sloges dalerne af så godt som uændret sølvindhold lige til 1872. Der blev dog langtfra slået tilstrækkeligt med dalere til at dække behovet, men hvad der manglede i dansk stormønt blev delvis dækket ved import af tyske og nederlandske dalere til betaling af den store export især af stude, der dreves ad „oxevejen“ ned gennem Jylland over Ejderen, den tusindårige grænse til det hellige tysk-romerske rige. Om denne import af nederlandske og tyske talere vidner talrige, betydelige fund af mønter, nedlagt især i det 17. århundredes ødelæggende krige, kejserkrigen 1626–29, Torstenssonskrigen 1643–45, Carl Gustavskrigene 1657–58 og 1658–60.

Medens alle andre mindre mønter sank i værdi, forblev speciedaleren (daler in specie, daler i eet stykke), som den nu kaldtes, den faste værdimåler, selv om den til tider blev fortrængt i handel og vandel af *slettedaler* (krone), *kurantdaler* (daler i mønt) og seddelpenge. Christian III's daler holdt ca. 26 g fint sølv, Christian IX's speciedaler 25,28 g – det er kun en lille forringelse i løbet af mere end 300 år. Ved overgangen fra sølv- til guldmøntfod 1875 værdsattes speciedaleren til 4 kroner.

Ved siden af denne faste mønt, der således i lange tider kun var regningsmønt, fordi den ikke sloges i tilstrækkelig mængde til at dække behovet, udviklede der sig andre former af „dalere“, mest efter påvirkning udefra.

1607 fik Christian IV's nederlandsk-fødte møntmester Hans Flemming i Helsingør tilladelse til at slå „små talere“ til en værdi af $50 \frac{2}{3}$ skilling dansk (medens speciedaleren dengang gjaldt 66 skilling). Den var beregnet til handel med nederlandske købmænd. Den danske såkaldte *løvedaler*, som blev slået med årstallet 1608, holdt sig nøje til sit forbillede, dog således at den nederlandske „gerustede krigsmand“ fik kongens ansigtstræk, at den hollandske løve i det skjold, han holder, er erstattet med Danmarks tre løver, at bagsidens hollandske løve er ændret til den norske løve ved at få krone på hovedet og en bil i poterne, endelig er den dansk-norske konges navn og titel sat i omskrifterne med Flemmings møntmærke (en rose på et par glødehager). Medens den nederlandske løvedaler vejede 27,5 g og holdt 20,74 g fint sølv, var den danske noget ringere, vejede 27,34 g og holdt 20,51 g fint sølv. Udmøntningen var kun af ringe omfang: 765 stk., svarende til 587 speciedaler. Det er derfor ikke så mærkeligt, at den i vore dage kun er bevaret i to eksemplarer (i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling og i L. E. Bruun's Samling på Frederiksborg). – Fig. 4–5.

Endnu engang – i 1624 – forsøgte Christian IV at slå en dansk mønt svarende til en international kendt handelsmønt som den nederlandske *stuk van achten*, der atter efterlignede den spanske *peso de á ocho* (piaster). Også den danske mønt, der sloges af kongens møntmester Nicolaus Schwabe i København, var bestemt for handelen med Ostindien til brug for det 1616 stiftede Dansk-ostindiske Compagni. Den danske piaster efterlignede dog ikke i præget de *stuk van achten*, som sloges i Holland for det hollandsk-ostindiske Compagnie van Verre. Præget på denne danske piaster var original, idet det i modsætning til speciedalerne ikke bar kongens billede, men et rigsvåben, der iøvrigt heraldisk set var ukorrekt. Forsiden bar kongens navn og titel, bagsiden omskriften *BENEDICTIO DOMINI DIVITES FACIT*, der er hentet fra Salomons ordsprog cap. 10, 22: „Herrens velsignelse gør rig“, en devise, der just 1624 blev sat på de nye speciedalere, slået af sølv fra de nyopdagede norske sølvminer, „Gottes Segen“ og andre på Kongsberg. Den danske piaster

2

3

4

5

6

7

Fig. 2-3. 2. Christian III. Daler, slået i København 1537. 3. Kursaksen. Johan Frederik. Taler 1535. Fundet i Roager præstegård, Hvidding herred 1938. Forsiden.

Fig. 4-5. 4. Christian IV. Løvedaler. Helsingør 1608. 5. Holland. Leeuwendaalder. Utrecht 1602.

Fig. 6-7. 6. Christian IV. Pjaster 1624. 7. Compagni van Verre. Amsterdam. Stuk van achten 1601. Bagside.

vejede 27.19 g og holdt $14^{12/18}$ lod ($916^{2/3}$ tusinddele) eller 24.925 g fint sølv. Den var 4 skilling mindre værd end speciedaleren og var vel også lidt ringere end den samtidige stuk van achten (ca. 25 g fint sølv). Udmøntningen androg ialt 19670 stuk van achten, der alle straks gik med skib til Ostindien. Mønten er derfor ret sjælden, kun 7 eksemplarer vides bevaret til vore dage. – Fig. 6–7.

I det 18. århundrede blomstrede den dansk-norske handel på Indien og China, og det Dansk-asiatiske Compagni i København havde hårdt brug for spanske piastre. Dette handelscompagni, der var stiftet 1732, fik 1771 tilladelse til at få slået piastre efter spansk stempel. Og med stempler skåret af J. E. Bauert i København sloges så her først et lille antal på 543 stk. og et par år efter med samme årstal 44.900 stk.; 1777 sloges på Kongsberg med lignende stempler, skåret af den norske stempelskærer Anders Lunde, 50.000 stk. De bar naturligvis den dansk-norske konges navn, titel og våben, men fulgte iøvrigt ret nøje det spanske forbillede. De dansk-norske piastre vejede 26,98 g og holdt 902,7 tusinddele eller 24,36 g fint sølv, hvad der meget vel svarede til de faktisk courserende spanske piastre. – Fig. 8–9.

Til brug for handelen på Riga og Balticum fandt Bancokontoret i København for godt at lade slå *Albertsdalere*, idet denne møntsort, der gik næsten jævngodt med de tyske talere, skønt de var en kende ringere end disse, var blevet almindelig gængse i Østersø-handelen. Udmøntningen var bragt i forslag 1773, men først i 1781 blev dette realiseret. Stemplerne blev skåret af den danske stempelskærer Wolff i Altona efter den ovennævnte københavnske stempelskærer Bauerts tegning. Der blev i Altona 1781 slået 10.000 stk. og i 1784 54.000 stk. samt 1796 for et hamborgsk handelshus' regning 473.000 stk. De vejede 28,06 g og holdt 868 tusinddele eller 24,36 g sølv. – Fig. 10–11.

Den af Christian IV 1618 indførte *kroner* var egentlig kun en fin etikette sat på en forringet mønt. Navnet var hentet fra den samtidige engelske *crown*, der var velkendt gennem handelen med England. På bagsiden stod CORONA DANICA over en gengivelse af kongens krone. – Fig. 12–13. Den blev oprindelig udgivet til en værdi af $1\frac{1}{2}$ speciedaler; men da siden kun halve kroner udmøntedes, gik navnet over på disse og 1625 blev værdien nedsat fra $\frac{3}{4}$ til $\frac{2}{3}$ speciedaler (= 4 mark = 64 skilling), og ved denne værdi holdt den sig, så længe som den blev præget (den sidste til Christian VII's fødselsdag 1771). Den fortrængte i handel i Nordeuropa speciedaleren og blev forbillede for den tyske *zweidrittel* (Forliget i Zinna 1667). Den tyske zweidrittel blev for lange tider hovedmønt i Nordtyskland, og på initiativ af den meget foretagsomme møntmester Johan Frederik Freund i Altona lod Frederik VI 1830 slå zweidritler, officielt for det 1815 erhvervede hertugdømme Lauenborg, da mønten ikke passede til det øvrige danske monarkis møntsystem. Der blev slået ialt 4051

8

9

10

11

12

13

Fig. 8-9. 8. Christian VII. Dansk Asiatisk Compagni. Pjaster 1771. 9. Spanien. Carl III. Peso de à ocho 1770, slået i Potosi. Bagside.

Fig. 10-11. 10. Christian VII. Albedtsdaler. Altona 1781. 11. Holland. Rijksdaalder. Utrecht 1772. Bagside.

Fig. 12-13. 12. Christian IV. Krone 1618. 13. England. Jacob I. Crown, slået 1604-19. Bagside.

14

15

Fig. 14–15. 14. Frederik VI. Lauenborg. Zweidrittel. Altona 1830. 15. Hannover. Georg IV. Zweidrittel 1826. Bagside.

stykker, 12-lødige, 18 stykker på marken fin (bruttovægt 17,32 g, finvægt 12,99 g). Som nærmeste forbillede kan nævnes den hannoveranske zweidrittel. – Fig. 14–15.

Fremmede småmønters præg var der i reglen ingen anledning til at efterligne, da den danske småmønt kun gik indenfor tvillingrigernes grænser. Som en undtagelse må dog nævnes de *denninge*, som Christian IV udsendte 1619 til brug for handelen på Finmarken; de var nøje copier af de russiske dengi, men med kongens navn og titler i russisk skrift. Møntmester Johan Post i København havde fået ordre til at udmønte et beløb af 1500 daler i disse denninge, 48 stykker på daleren, altså 72.000 stykker. – Fig. 16–17 (2 : 1). – På tilskyndelse af en foretagsom møntmester, Albert Dionis, typisk for „Kipper- og Wippertiden“, lod Christian IV ham i en nyoprettet mønt i Glykstad slå en række lignende denninge til 1, 2 og 4 skilling lybsk med tysk indskrift. Dette eksempel blev efterfulgt af hertugerne i Slesvig og Holsten og ærkebiskoppen af Bremen. Allerede 1625 blev denne undervægtige mønt, „Rytter- og Nældebladspenge“ som de kaldtes, på rigsrådets forlangende nedsat og afskaffet. – Fig. 18 (2 : 1).

Danmark havde sølvmøntfod indtil 1873. Når der ikke des mindre gennem tiderne sloges en del guldmønt efter fremmed forbillede, var denne nærmest

16

17

18

Fig. 16–18. 16. Christian IV. Denning. København (1619, med russisk skrift). 17. Christian IV. Denning Glykstad ca. 1619. 18. Rusland. Michael (1613–45). Denga. Moskva. Bagside. Fig. 16–18 i dobbelt størrelse.

at betragte som en vare, der havde sin værdi udenfor det egentlige møntsystem, og som betaltes efter gældende kurs.

Alle danske guldmønter var således at betragte som efterligninger af fremmed mønt og var det tildels også i præget.

Man kan passende tage til udgangspunkt den række gængse guldmønter, som Frederik II 1584 lod slå på sit nye mønttrykværk i dyrehaven ved Frederiksborg som gave til sin højt elskede dronning Sophie. Stemplerne var skåret af stempelskæreren Christopher Angerer fra Königsberg. De har alle på forsiden kongens navn og titel og et kronet sammenslynget F S, der meget sandrigt kunde udlægges både som Fridericus Secundus og som Fridericus & Sophia og tillige symboliseres som betydende Fred og Visdom. På bagsiden stod kongens valgsprog og møntens navn: PORTVGLESER, ROSENOWEL, DVPELT DVCATEN, ENGLOTTEN, VNGRISCH, GVLDEN, CRONE GOLTT og GOLD GVLDEN. Det var således kun vægten på den curserende mønt, ikke selve præget, der efterlignedes: Portugaløser 10^{1/8} ducat (35.20 g), Rosenobel 2^{1/4} ducat (7.69 g), Dobbeltducat 2 ducat (6.91 g), Engelot 1^{1/2} ducat (5.06 g), Ungersk gylden 1 ducat (3.50 g), Guldkrone 1 ducat (3.38 g), Guldgylde 1^{5/16} ducat (3.27 g). De nævnte 7 guldmønter var de mest kendte, som indkom i kongens kasse gennem Øresundstolden. Hvad der indkom af guldmønt her, betragtede kongen som sine personlige spillepenge. Der var altså ikke tale om mønt slået til brug i handel ogandel. Kun to sæt blev slået og var som sagt i dronningens eje. I al fald det ene sæt var med i den mængde mønt, hun i 1628 overlod sin søn Christian IV, da han under Kejserkrigen var i pengetrang, kun et enkelt stykke (Engelotten) beholdt hun til minde om sin husbond. Dette sæt blev dog ikke indsmeltet, men henlagt i rentekammeret til det 1652 blev afgivet til kongens, Frederik III's kunstskammer. – Fig. 19–25.

De fleste af disse guldmønter blev før eller siden slået i Danmark med efterligning af det pågældende præg. *Portugaløseren* (Portuguez), som 1517–57 blev slået i Portugal til en vægt af 39,9 g fint guld, bar på forsiden Christusordenens kors. Denne udmøntning blev optaget af Hamborg fra 1560 til en vægt af 10 ducater. Den hamborgske guldmønt blev forbillede for dronning Sophias udmøntninger i årene 1591–93. Dronningen, der var i besiddelse af megen økonomisk sans, så som sin søns, den udvalgte konge Christian IV's formynderiske i hertugdømmerne Slesvig og Holsten sin fordel ved at oprette en mønt i Haderslev, som hun bortforpagtede til et par ilde anskrevne hamborgske borgere og møntmestre. Disse slog så en række guldmønter „Nach portugalischen Schrot und Korn“, ikke blot enkelte, men også dobbelte, halve og kvarte portugøløser. Det danske rigsråd protesterede af formelle grunde mod disse udmøntninger. Den nedersaksiske generalkredswardein påtalte, at de blev udgivet til en værdi af 17 taler, da de kun var 15 taler 9 groschen

Fig. 19-25. Frederik II. Frederiksborg 1584: Portugaløser. Rosenobel. Dobbeltducat. Englot. Ungersk gylden. Guldkrone. Guldgylden.

værd. Det, der i virkeligheden mest har irriteret, er muligvis møntmestrenes opkøb af guld. Mønterne selv har næppe været synderlig ringere end de samtidige hamborgske portugaløser. – Fig. 26–27.

Siden brugtes betegnelsen portugaløser i Danmark som i Hamborg om guldmønter af 10 ducaters vægt uden hensyn til præget, og sådanne foreligger fra Christian IV fra årene 1603–07 og fra Frederik III 1653–68; Frederik III's portugaløser er afslag i guld af hans speciedalere, 1659 dog af Ebenezerkronen. Nogen betydning for omsætningen har de ikke haft.

Rosenobel blev indført i England under Edward IV 1465 og havde til kendemærke fra de ældre noble en rose på skibets bord på forsiden og i midten af solen på bagsiden. Den blev slået – til synkende guldverdi – endnu under Jacob I og var hovedmønt i den told, som erlagdes i Helsingør af hvert skib, der passerede Øresund. Mønter af dette navn, værdsat til 4 speciedalere, udmøntedes af Christian IV, der iøvrigt stod i livlig forbindelse med sin svoger, kong Jacob, dels under Kalmarkrigen 1611–13, dels under kejserkrigen 1627 og 1629. Rosenoblen 1611–1613 benævnedes oprindelig *guldriddere*, et navn, der var lånt fra den nederlandske „gouden rijder“, og til dette navn svarede bagsidefremstillingen med elefanten, det kendte ordenstegn for elefantriddere. Disse danske guldriddere vejede 8.99 g og holdt 20 karat eller 7.50 g fint guld. De var ringere end både de nederlandske og engelske tilsvarende guldmønter, og andet kunde man ikke vente af krigstidsmønt. – Fig. 28–29.

26

27

28

29

Fig. 26-27. 26. Christian IV. Portugaløser. Haderslev 1591. 27. Hamborg. Portugaløser (efter 1560).
Fig. 28-29. 28. Christian IV. Guldrider eller Rosenobel. 1611. 29. Overrijssel. Gouden rijder 1607. Forside.

Dobbeltducaten, som Frederik III nævnte på sin skuemønt fra 1584, var den spanske *doble excelente*, der udmøntedes 1497-1537 i Spanien og derefter i Nederlandene. Denne mønt kan ikke siges at være efterlignet i Danmark. De dobbeltducater, der udmøntedes her i årene 1644-1753 var kun multipla af den almindelige ducat (herom mere nedenfor).

Englot, som skuemønten 1584 betegnes, er den engelske angel, der under dronning Elizabeth vejede 5.184 g og holdt $23\frac{1}{8}$ karat eller 5.157 g fint guld og gjaldt 10 shilling. Den blev ikke ellers efterlignet i Danmark.

Fig. 30-31. Christian IV. Ungersk gylden. Haderslev 1591. 31. Kejser Maximilian II. Ungrisch gulden. Wien 1572.

Ungersk gylden svarede ret nøje til den venetianske ducat (zecchin): 3.49 g, $23\frac{2}{3}$ karat eller 3.44 g fint guld. Den var 1559 gjort til hovedguldmønt i det tyske rige. Den var allerede 1563 i begyndelsen af syvårskrigen udmøntet af Frederik II's tre guldsmede og møntmestre Hans Willers, Hans Köppelin og Laurids Hammer på Bremerholm af forhåndenværende eller lånt ungersk guld. De var udmøntede som klippinge. Udmøntningsformlerne er ikke kendt; efter deres vægt synes de, skønt udmøntede under krigsforhold, at være fuldgode, om så også deres finhed har været det. De i 1564 udmøntede guldstykker, som i regnskaberne betegnes som ungersk gulden klippinge, bærer i præget værdien 1 dogkate, altså det tilsvarende ducat. Disse udmøntninger omfattede ialt 16.903 stykker. I årene 1591–93 lod enkedronning Sophia som formynderske for sin søn, den udvalgte konge Christian IV i Haderslev udmønte ungerske gylden. Også i det ydre i præget med den stående konge på forsiden og rigsvåben på bagsiden var disse i overensstemmelse med de tyske, ungerske gylden. Men som en prøve 1606 viste, var de danske mønter en lille procent ringere, idet de kun holdt 23 karat 5 gran, d. v. s. 4 gran for lidt. – Fig. 30–31.

Også de af Christian IV i årene 1603–11 slagne guldmønter betegnes som ungerske gylden. De var udmøntede efter formelen 3,49 g, $23\frac{2}{3}$ karat (972,22 tusinddele) 3,39 g, altså 5 gran for lidt.

Derefter går betegnelsen ungerske gylden af brug, senere (1637) dukker *ducaten* op i dens sted. Den blev oftere slået lige fra Christian IV til Christian VII (1802). Ligesom speciedaleren forblev dens værdi uforanderlig og i overensstemmelse med dens internationale forbilleder: 67 stk. på den kølnske mark, $23\frac{1}{2}$ karat d. v. s. 979 tusinddele af vægt 3.49 g, heraf 3.42 g fint guld. Ducaten regnedes fra 1648 i almindelighed = 2 speciedalere. Den blev slået med meget vekslende præg, dog så godt som altid med kongens billede. Kun nogle enkelte udmøntninger efterlignede den hollandske ducat med indskrift i et kvadrat på bagsiden; men medens den hollandske ducat i indskriften udtalte, at den var slået af de forenede provinser efter det tysk-romerske kejserrikes lov, lød indskriften på Christian IV's mønt 1640 DUCAT_{US} REGIÆ MAI_ESTATIS DANIÆ og kongens valgsprog REGNA FIRMAT PIETAS. – Fig. 32–33.

Fig. 32-33. 32. Christian IV. Ducat. Glykstad 1640. 33. Holland. Ducat 1609.

Nærmere det nederlandske forbillede kom ducaten slået 1771 med indskriften *MONETA AUREA ALTONAVIENSIS AD LEGEM IMPERII*, idet møntstedet jo lå i Holsten og således i kejserriget. Det var dog kun et ganske lille antal (341 stk.), der blev udmøntet. Fra 1773–1806 sloges i Hamborg ducater med samme bagsidefremstilling (med *HAMBURGENSIS* i. st. f. *ALTONAV*); de var da også slået af den danske stempelskærer i Altona J. H. Wolff. – Fig. 34–35.

De ducater, der siden med årstallene 1791, 1792, 1794 og 1802 sloges i Altona, fordanskedes, idet forsidens omskrift blev ændret til *MONETA AUREA DANICA* og Danmarks tre løver sattes i skjoldet; indskriften i kvadratet på bagsiden ændredes til *1 SPECIES DUCAT 23 1/2 KARAT 67 STYKKER 1 MARK BRUTO*. Stemplerne var skåret af J. E. Bauert i København. – Fig. 36.

Guldkrone var allerede slået af Frederik II i krigsåret 1563. Navnet var hentet fra den franske guldmønt, der var hovedguldmønt i Vesteuropa og i Nyrnberg 1551 værdsattes til $22\frac{2}{3}$ Karat, 70 stk. på den kølnske mark. Den danske guldkrone fra 1563 var ringere: 22 karat, 72 stk. på marken, d. v. s. den skulde veje 3.348 g, holde $916\frac{2}{3}$ tusinddele eller 3.06 g fint guld. En samtidig tysk prøve viste, at den var endnu ringere: 3.262 g, $20\frac{2}{3}$ karat (861 tusinddele) eller kun 2.815 g fint guld. Der udmøntedes ialt 4860 stk., kun et enkelt exemplar er overleveret til vore dage; det vejer 3.37 g. – Også 1564 blev der slået et lille antal guldkroner (600 stk.).

Kroneguld, 22 karat fint guld, spillede en stor rolle i Frederik II's og Christian IV's rentemesterregnskaber. Af dette guld sloges i store mængder kongelige contrafejer, der med tilhørende guldkæder uddeltes til mere eller mindre fortjente mænd.

Af større betydning blev det, at Christian IV fra 1619 lod slå guldkroner, der i guld skulde have samme værdi som den året før indførte sølvkrone til $1\frac{1}{2}$ speciedaler. Den lovbestemte værdi omsat i nutids regning var 2.973 g af 22 karat eller 2.725 g fint guld. Forholdstallet mellem guld og sølv skulde herefter være 1 : 11,92, men da sølvkrone jo var en forringet mønt, har værdien guldkrone = sølvkrone ikke kunnet opretholdes længe. Sammenlignet med speciedaleren var forholdet mellem guld og sølv 1 : 13,96.

Efter denne møntfod sloges guldkroner under Christian IV og Frederik III.

Fig. 34–36. 34. Christian VII. Ducat. Altona 1771. 35. Hamborg. Kejser Joseph II. Ducat 1776. 36. Christian VII. Ducat. Altona 1791. Bagside.

Fig. 37–38. 37. Christian IV. Guldkrone 1619. 38. Frankrig. Henrik IV. Ecu d'or 1594.

både enkelte og dobbelte. Dog således at Frederik III's guldkroner svarede til faderens dobbelte guld-kroner. De sidste danske guldkroner, fra 1666 og 1668, havde i stedet for rigsvåbnet kongens brystbillede på forsiden; de er slået efter en anden (ukendt) formel, antagelig af samme finhed som ducater: 5.612 g af 0.979 tusinddele eller 5.496 g fint guld. Og dermed var guldkronens rolle udspillet.

Som den sidste af Frederik II's guldmøntsæt fra 1584 nævnes *guldgylde*n, d. v. s. den rhinske gylden. Den var stærkt udbredt i Danmark allerede i det 15. århundrede og blev efterhånden en regningsmønt ligesom den engelske guinea i vore dage, betegnelse for et bestemt antal mark eller skilling i dansk mønt, til sidst (i 1530'erne) udtryk for $2\frac{1}{2}$ mark eller 40 skilling. I 1490'erne lod Kong Hans denne mønt slå til betaling af sine tyske lejetropper, men medens de rhinske kurfyrsters gylden af 1490 vejede 3.278 g og holdt $18\frac{1}{2}$ karat eller 2.527 g fint guld, holdt den danske efterligning med samme bruttovægt kun 2.424 g, ja, en nu ukendt variant endog kun 2.30 g fint guld. I det ydre svarede den til den rigtige rhinske gylden med et konge- (fyrste-) eller helgebillede på forsiden og møntherrens våben lagt på et stort kors på bagsiden. Christiern II's „rhinske gylden“ af samme type var slået som en undervægtig klipping i årene efter 1518, da han gjorde et sidste mislykket forsøg på at genoprette den nordiske union ved Sveriges erobring. Frederik I lod 1527 i Malmø slå rhinske gylden, hvis bagside med 4 våbenskjolde (Norge, Slesvig, Holsten og Venden) omkring det danske rigsvåben efterlignede præget på de rhinske Vierpass-gulden fra tiden 1419–1425, hvor de fem forenede fyrsters våben var mere motiverede end på den danske mønt. – 1531 lod han for her-

tugdømmerne Slesvig og Holsten slå rhinske gylden, hvis forside med Sanct Andreas efterlignede de burgundiske hertugers gylden fra Flandern og Brabant, medens bagsiden med fire våbenskjolde (Holsten, Norge, Slesvig og Stormarn) i vinklerne af et kors efterlignede de rigtige rhinske gylden fra tiden 1462–76. Sanct Andreas hørte ellers ikke til de helgener, som stod kongens hjerte så nær, at han betænkte dem med offerpenge, men allerede 1514 havde han som hertug ladet slå en række sølvmonter (mark, otte- og fireskilling) med Sanct Andreas' billede, antagelig inspireret af de nævnte burgundiske guldmønters fremstilling. Denne forside bibeholdtes af Christian III, der 1536 og 1546 lod slå rhinske gylden for hertugdømmerne. Det er så meget mere besynderligt, som denne konge var en nidkær lutheraner, hvem helgenbilleder ellers var vederstyggeligt. – Fig. 39–41.

Andre rhinske gylden blev slået af grev Christopher under grevefejden (1534–36) i den fangne kong Christiern II's navn. De havde lige så lidt som Frederik II's og Christians IV's nogen nærmere lighed i præget med den tyske mønt. Frederik II lod i de førnævnte krigsår 1563 og 1564 slå rhinske gylden som klippinge af de københavnske guldsmede Hans Willers (1563: 2259 stk.) og Hans Köppelin (1564: 995 stk.). Slået som de var til landsknægtes sold, har de været både undervægtige og underlødige. Endelig lod Christian IV ved sin indtræden i kejserkrigen 1625 og derefter 1627, 1628 og 1632 slå rhinske gylden, ialt henved 35.000 stk. De vejede 3.249 g og holdt 18 $\frac{1}{4}$ karat eller 2.470 g fint guld, $\frac{1}{4}$ karat mindre end kejser Ferdinands gylden af 1559, der holdt 18 $\frac{1}{2}$ karat eller 2.504 g fint guld.

I det foregående er gentagne gange nævnt Christian IV's eksperimenter

Fig. 39–41. 39. Frederik I. Rhinsk gylden. Slesvig 1531. 40. Burgund. Carl den Dristige (1467–77). Florin d'or. Antwerpen. Bagsiden. 41. Coln. Ærkebiskop Ruprecht (1463–80). Rhinsk gylden, slået i Riel. Bagsiden.

Fig. 42–43. 42. Christian VII. Christiandor. Altona 1771. 43. Frankrig. Ludvig XV. Louisdor 1768.

med prægning efter fremmede forbilleder. Hertil hører også det lille antal guldmonter, han lod Hans Flemming slå i Helsingør efter den engelske guldmonter skrot og korn. Dermed må være sigtet til den af hans svoger Jacob I indførte sovereign, som han havde lært at kende under sit besøg i England 1600. I selve præget er ingen lighed med den engelske mønt; den danske „sovereign“ er slået med stempler, som også kunde benyttes til speciedalere.

Sluttelig skal nævnes de danske Christiandor eller Frederikdor. Da den danske regering i anledning af mageskiftet med Holsten-Gottorp havde anvendelse for louisdor, som det var vanskeligt at tilvejebringe, satte man i Altona udmøntning i gang af ganske tilsvarende dansk mønt, som så fik navnet Christiandor efter den regerende konge Christian VII. De første (207 stk.) blev slået 1771, men bærer ikke årstal i modsætning til en større udmøntning (22.721 stk.) 1775. De vejede 6.681 g og holdt 903 tusinddele eller 6.032 g fint guld. – Fig. 42–43.

På initiativ af den dygtige møntmester Freund i Altona optoges 1826 udmøntningen af danske enkelte og dobbelte Frederikdor. Nærmeste forbillede var de preussiske, hannoveranske, lyneborgske, brunsvigske og sachsiske 10-thalere eller dobbelt-pistoler. Da de danske udmøntninger udmærkede sig ved nøjagtig vægt og finhed såvel som ved smuk udførelse, vandt de stor yndest og udbredelse hos hamborgske og andre udenlandske banker og storkøbmænd. I årene 1826–70 udmøntedes henved 4 millioner stk. dobbelte og over 200.000 stk. enkelte Frederik- eller Christiandor. De vejede 6.642 g og holdt $21\frac{1}{2}$ karat eller 5.95 g fint guld og svarede således nærmest til et 20 francs-stykke. De sloges dels i København, dels i Altona, monarkiets to møntsteder.

Endelig må nævnes den danske kolonimønt, der falder helt udenfor rigets møntsystem. I Tranquebar sloges således i kobber kas (efter indisk kasu, engelsk cash), i sølv fanoer eller royaliner samt i guld en enkelt pagode. Kun denne sidste må nævnes her som efterligning af en Portonovo-pagode. I 1789 udmøntedes 18.375 stykker med Christian VII's navnetal på den ene og gudinden Lakshmi på den anden side. De havde en værdi af omtrent to kurantdaler. – Fig. 44–45 (2 : 1).

44

45

Fig. 44–45. 44. Christian VII. Tranquebar. Pagode (1789). 45. Indien. Porto novo pagode. 18. århundrede.

Fig. 44–45 i dobbelt størrelse.

Farverne i vore Kirker

OM ISTANDSÆTTELSE AF MALET KIRKEINVENTAR

Af OTTO NORN

ENDNU har det dekorative Maleris Historie kun været behandlet i summariske Oversigter; men den Dag kommer vel, da man ligesom i Norge finder dette Kapitel af Kunstens og Smagens Historie værdig til en grundig Udredning, en saadan vilde for en meget stor Del komme til at bygge paa Fotografier, Farveskitser og Indberetninger fra de Istandsættelsesarbejder, som under Nationalmuseets Tilsyn har fundet Sted i Flertallet af Landets Kirker, en Virksomhed, som begyndte for et halvthundrede Aar siden, og som er vokset til et anseligt Omfang. Under Nationalmuseets Anden Afdeling arbejder nu

Fig. 1. Tvilum Kirke (Gern H.) er et storslaaet Rum, i hvilket den vældige sengotiske Altertavle ikke fylder for meget. 1942 fjernede Kirkemaler E. V. Jensen de Farver, som Grev Frijs' Maler havde givet Tavlen i 1858. Resterne af den underliggende Staffering fra 1691 blev draget frem, repareret og suppleret, navnlig paa Midterfigurene. I 1955 nystafferede Maleren Ingolf Røjbæk Prædikestolen, til hvis Fyldinger (se Fig. S. 125) han malede Christus og de fire Evangelister; han afstemte herefter Farverne paa alt det øvrige Inventar. Fot. Poul Pedersen.

til Stadighed et Dusin Konservatorer, Malere og Billedhuggere. Antallet af Museets Medarbejdere paa dette Omraade vil sikkert stige yderligere, efterhaanden som det bliver mere og mere vanskeligt at faa udført et gammeldags, ærligt Stykke Haandværk. Ja, vi kan forudse, at adskillige Snedker- og Malerfærdigheder udelukkende vil leve videre hos de Specialister, som Museet beskæftiger med Istandsættelse af historisk Kirkeinventar. Her kan Maskinen ikke erstatte Mennesket. Haanden maa bøde det, som engang blev lavet i Haanden, saalænge Samfundet har Raad til at betale Timelønnen. Offer-villien har hidtil været stor.

Om Museets Synspunkter paa Bygnings- og Kalkmalerirestaurering har „Nationalmuseets Arbejdsmark“ bragt Oplysninger 1955 og 1957. Det vil være rimeligt hertil at føje en Redegørelse for, hvorledes man i Dag istandsætter det historiske Kirkeinventar, hvis Hovedpart udgøres af malede Billedskærerarbejder: Altertavler, Prædikestole, Stolestader og Mindetavler, en Vrimmel af de mest forskelligartede Ting, hvoriblandt enkelte af høj Kunstværd, Mesteparten mere eller mindre fremragende Kunsthaandværk. Herudover er i vore Kirker bevaret meget andet af historisk Interesse; men en Omtale af Messesølv, Klokker, Textilier med videre maa udskydes til anden Lejlighed; ligesom der i det følgende vil blive set bort fra Konservering af Stensulptur, Snedker- og Billedskærerarbejder. Spørgsmaalet vil med andre Ord udelukkende dreje sig om, hvorledes man i Dag forholder sig overfor *Farverne i vore Kirker*, om Bevaringen af de gamle og Indføjelsen af nye.

For bedre at kunne forstaa Museets Standpunkt i den aktuelle Situation, vil det være nødvendigt ganske kort at opridse den historiske Baggrund for det Arbejde, som i Dag udføres paa denne Del af Nationalmuseets udstrakte Arbejdsmark.

For Farvens Historie i Danmark indtraadte det afgørende Skel for godt Hundrede Aar siden; da døde den gamle naturlige Haandværkstradition, som havde holdt Liv i de sidste Rester af det dekorative Maleri, og Kunstarkæologien traadte til for at vurdere Arven. Alle mere eller mindre velmente Bestræbelser for at genskabe et dekorativt Maleri har stort set været frugtesløse. Om Aarsagerne hertil kan det ikke nytte at spørge ved denne Lejlighed. Vi maa nøjes med at konstatere, at saaledes er Forholdene.

Vore Forgængere, som havde Ansvar for Kirkernes Vedligeholdelse for Kunsthistoriens og Arkæologiens Tidsalder, levede i en Slags Uskyld. De var ikke tyngt af historisk og arkæologisk Viden, men byggede paa en solid Tradition, der indgød dem klippefast Tillid til, at de selv kunde gøre Arbejdet ligesaa godt eller maaske bedre end tidligere Generationer. Naturligvis kom ogsaa de ud for at skulle ændre eller vedligeholde Kirkeinventar af ældre Dato, men det medførte ikke de alvorlige Overvejelser, som vi nu kender til i

Altartavlen i Norup Kirke (Lunde H.). Renaissance, o. 1600, er nystafferet i 1956 af Maleren Ernst Trier. Rammeværket var mørkt egetræsmalet, og i Storfeltet sad et tarveligt Nådvermaleri fra 1817. Da det blev fjernet, fremkom Tavlen oprindelige Alterbillede, en kraftfuld og farveprægtig Opstandelsesscene. Hermed var Retningslinierne for Istandsættelsen givet. Opstandelsesbilledet stillede i Kraft af sine kunstneriske Kvaliteter Krav til alle de nye Farver overalt i Kirkerummet. Dog blev hverken Maler eller Museum raadspurgt ved Anskaffelsen af den nye Alterdag. Fot. Nørmark, Odense.

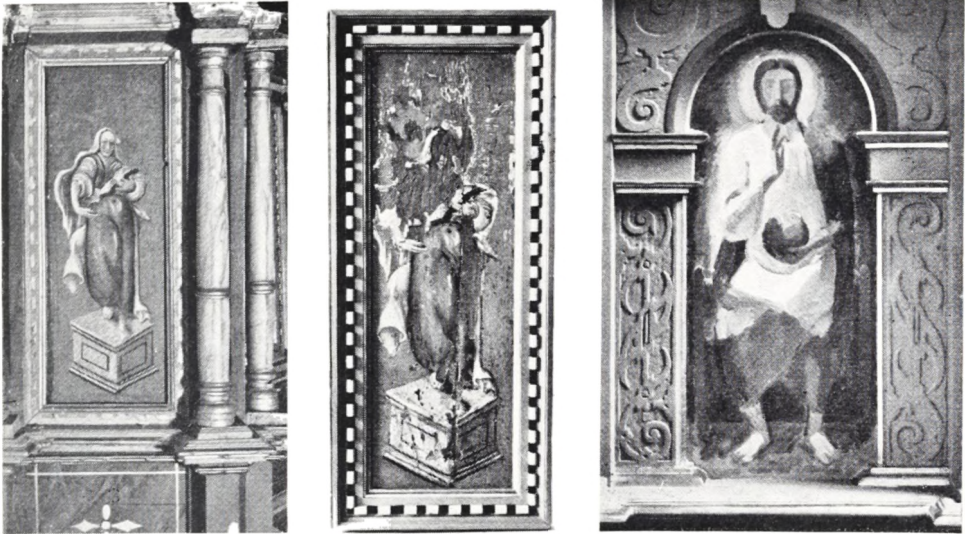

Fig. 2. Prædikestolsfelter, det t. v. og i Midten fra Nysogn Kirke (Hing H.), det t. h. fra Tvilum Kirke (Gern H). Kvinden paa Piedestalen forestiller en af Dyderne. Ved Kirkemaler E. V. Jensens Afrensning af Billedet 1954 viste det sig, at en stor Del hidrørte fra en moderne Istandsættelse. Tilmalingerne blev fjernet, og Feltet fik Lov til at staa som „Ruin“ i den iøvrigt nymalede Stol. I Tvilum Kirke blev Stolen ogsaa nystafferet, og i Felterne indsattes Kobberplader med nye Malerier (se iøvrigt Fig. S. 123). Fot. E. V. Jensen og P. Pedersen.

lignende Situationer. Syntes de, at det gamle var for ringe, blev det kasseret og nyt sat i Stedet, og vi maa erkende, at det ofte blev gjort med friskt Initiativ og naturligt Talent. Talentet tilhørte den dygtigt skolede Haandværker, hvis Indsats i meget faa Tilfælde lader sig karakterisere som Folkekunst. Rent „Bondemaleri“ møder man yderst sjældent i danske Kirker.

Vi vilde ikke undvære de forskellige Generationers Bidrag til Udsmykning af de ærværdige Bygninger. Det er hele den brogede Mangfoldighed, som gør dem saa menneskeligt levende, som afspejler ikke een Tid og ikke een Stil, men et helt langt Afsnit af vor Historie. Meget heraf er uden Værdi for den kristne Forkyndelse, ja, har rentud gjort Kirkerne til en Art Museer, og det forarger nogle, som ikke har den tilstrækkelige Sans eller Respekt for den historiske Tradition. Sandt at sige træffer man kun sjældent denne Indstilling blandt Kirkens Folk, og i Menighedsraadene paa Landet vedkender man sig endnu gerne sin Tilknytning til de henfarne Slægter, hvis Minde – i mere eller mindre verdslig Form – taler fra Sognekirken Gulv og Vægge.

Hvorledes bar man sig nu ad, efterat den arkæologiske Samvittighed var vaagnet herhjemme og Kunsthistorikere og Museumsfolk tog fat? Man sørgede først og fremmest for at bjærge sig nogle dejlige Ting selv, hvad enhver vil kunne overbevise sig om ved et Besøg i Nationalmuseets Samlinger.

Vi Museumsfolk af idag skammer os nu ingenlunde over vore Forgængeres Bjærgsomhed, for vi veed, at uden den var mange herlige Kunstværker gaaet

helt til Grunde, og det kan til Beroligelse yderligere oplyses, at Museet i det store og hele har tilfredsstillet sin Appetit paa dette Punkt. Der gaar Aar imellem, at vi fremsætter Ønske om at erhverve et Stykke Kirkeinventar. Svaret er tit et Afslag. Nationalmuseet høster nu den Ager, det selv har saaet. Museumstanken er bragt til Sejr – overalt. Som oftest maa Nationalmuseet nøjes med at modtage Ting, der paa Grund af Forfald ikke kan opbevares i Kirkerne længere; for den Slags Sager er Museer som Syge- og Plejehjem at betragte.

I de sidste Aartier er det endog sket nogle Gange, at Nationalmuseet – mere eller mindre frivilligt – har tilbageleveret historisk eller kunsthistorisk værdifuldt Inventar til en Kirke. Men dette vil ikke kunne fortsætte, hvis det stadig skal røgte sin Opgave at give en sammenhængende kronologisk Fremstilling af Udviklingen paa dette Omraade, og det maa her erindres, at vi selv og vore mange fremmede Gæster kun eet Sted i Landet, paa Nationalmuseet, kan modtage et saadant samlet Overblik over store Dele af vort Lands Kulturfrembringelser i den rige Middelalders fem-seks Aarhundreder.

Fra Begyndelsen har Samlervirksomhed, arkæologisk-kunsthistorisk Forskning og praktisk Restaureringsarbejde fulgtes meget nøje ad. Her i Landet ovenikøbet saa nøje, at disse Fag og Hverv endnu fortrinsvis varetages af een og samme Institution, Nationalmuseet.

Ikke længe efter, at Museet var begyndt paa at samle Kirkeinventar, igangsattes Restaureringerne ude i Landet; Istandsættelser, som adskilte sig fra tidligere Tidens derved, at man lagde en arkæologisk Betragtning til Grund for Arbejdet. Loven vedrørende Kirkesyn af 19. Febr. 1861 indskærpede, at gamle udskaarne Altertavler ej maatte tilintetgøres, uden at der var givet Museet Lejlighed til at gøre sig bekendt med dem, men først i 1895 ved et Cirkulære af 12. Decbr. blev Kirkeinspektioner, Kirketiendeejere og Kirkeværger opfordret til at spørge Nationalmuseet, naar gammelt Kirkeinventar skulde sættes i Stand. I 1923 kom man ved Kgl. Anordning af 14. Maj angaaende Vedligeholdelse af og Tilsyn med Kirkebygninger m. v. endelig saa vidt, at Ministeriet forlangte at godkende større Istandsættelsesarbejder af alle vigtige Dele af vore Kirkers historiske Inventar.

Kirkeministeriets Konsulenter i disse Spørgsmaal er de Kongelige Bygningsinspektører og Nationalmuseet. Det ligger endvidere i Sagens Natur, at det er sidstnævntes Ord, som har størst Vægt, naar det gælder Beskyttelse af historiske Værdier.

I Praksis har Arbejdet med Istandsættelse af vort historiske Kirkeinventar hidtil formet sig saaledes, at Museet gennem Kirkeministeriet har henvist Kirkeværger og Menighedsraad til at søge Bistand hos saadanne Malere (for Stenskulpturens Vedkommende, Billedhuggere), som i særlig Grad maatte

Fig. 3. Ved den 1952 stedfundne Restaurering af Kundby Kirke (Tudse H.) har Arkitekt Marinus Andersen i Samarbejde med Kirkemaler Einar V. Jensen helt „afklædt“ Renaissance-Prædikestolen, fjernet alle senere Tilføjelser, hvadenten de var snedkrede eller malede. Ved en grundig Analyse fik man Klarhed over, hvad der endnu fandtes af de oprindelige Dele, og sat dem „rigtig“ sammen igen; men da meget var gaet tabt, blev Stolen opstillet frit paa Gulvet, med de nødvendige nye Mellemlid, Understøtning og Trappe udformet efter funktionalistiske Principper. Fot. Marinus Andersen, 1952, og Einar V. Jensen, 1953.

forventes at være kvalificerede til at paatage sig Restaureringsarbejde. Det blev for en meget lang Aarrække fortrinsvis Malerne Jacob Kornerup (1825–1913) og Magnus Petersen (1827–1917), førstnævnte specialiserede sig i Kalkmalerier, sidstnævnte i Inventarrestaureringer. Disse to iøvrigt højt fortjente Mænd havde desværre kun en ret ringe teknisk Kunnen og – hvad værre er – et meget beskedent kunstnerisk Talent. Den Støtte, de fandt hos Historikerne, var ikke tilstrækkelig til at erstatte disse Mangler. I mange Aar, ja helt indtil Begyndelsen af dette Aarhundrede overlod Museet det næsten helt til disse Maleres Forgodtbefindende, hvorledes de ville løse de enkelte Opgaver. Det er en af Chr. Axel Jensens Fortjenester at have stillet Krav om en omhyggelig Forundersøgelse, hvis Resultater nøje drøftes paa Museet, forinden Maleren fremlægger sit Forslag for Menighedsraadet.

Til at begynde med var Erfaringen ringe, de tekniske Hjælpemidler faa, og Arbejderne følgelig herefter. Vi faar det ikke sjældent at se netop i disse Aar, da mange af Restaureringsarbejderne fra forrige Aarhundrede aabenbart har levet deres Tid ud og maa gøres om. Genrestaurering er som oftest et lidet taknemmeligt Hverv og kan give Anledning til svære Overvejelser.

Som al Ungdom var ogsaa den nye Videnskab Kunsthistorien og den historiske Arkæologi overmodig. Formaaede Tiden ikke at skabe værdifuldt Nyt, saa skulde den dog nok afsløre, hvorledes det gamle havde set ud. Endnu kan man møde den Opfattelse, at historiske Bygninger og deres Inventar bør føres tilbage til den saakaldte oprindelige Skikkelse, fremtræde i sin fulde gamle Glans.

Dette betød for Inventarets Vedkommende, at kun det inderste af de tit mange Lag Farver, som skiftende Tider havde givet en Altertavle eller en Prædikestol, var værd at skænke alvorlig Opmærksomhed. Og da Størsteparten af vort Kirkeinventar stammer fra Renaissancetiden (ca. 1580–1660), var det denne Periodes brogede Farveverden, man søgte at vække til Live. Man saa gladelig bort fra, at Aarsagerne til, at de oprindelige Farver i Aarhundreders Løb var blevet dækket ikke een men flere Gange, naturligvis var Slid og Forfald. Herpaa kunde der raades Bod, mente man, ved Suppleringer og Rekonstruktioner. Med Tiden er man blevet mere forsigtig.

For det første har man lært ikke at kaste Vrag paa Ændringer og Tilføjelser, som ofte kan have tilført det gamle Kunstværk nye Værdier, eller som i det mindste i sig selv er Vidnesbyrd om ældre Tidens Smag og Kultur. For det andet indser man nu tydeligere end forhen, hvor vanskeligt det kan være i alle Enkeltheder at fastslaa et Kunstværks oprindelige Udseende. Hertil kommer, at man har fattet Afsky for Forfalskninger, som, hvor drevent de end lader sig udføre, aldrig kan erstatte det originale.

Jo højere en Staffering staar i teknisk Henseende, desto vanskeligere bliver Opgaven at supplere den. Et Exempel er søgt skildret i Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1952, S. 54–64. Derfor er man altid kommet tilkort over for Middelalderens teknisk ypperlige og kunstnerisk forfinede Stafferinger, hvis man forsøgte en fuldstændig Rekonstruktion.

Det varede længe, inden disse af en vis Resignation dikterede Synspunkter vandt Genklang, og man kan ingenlunde sige, at de er helt trængt igennem. Men det maa indrømmes, at Generationen efter Kornerup og Magnus Petersen var dygtig. Maleren Eigil Rothe (1868–1929), som videreførte Arbejdet med Kalkmalerirestaurationen, lykkedes det at undgaa større Suppleringer. Det har holdt haardere for Kirkeinventarets Vedkommende, og man har sikkert i alt for høj Grad fra Museets Side ladet sig besnære af den uomtvistelige tekniske Dygtighed, hvormed Niels Termansen, indtil 1934 Konservator ved Nationalmuseet, forstod at eftergøre navnlig Renaissancens brogede Stafferinger. Medvirkende hertil har naturligvis været, at Afdækningsteknikken gjorde store Fremskridt. Det lykkedes i større og større Udstrækning at faa de oprindelige Farver frem, og hermed øgedes Appetitten paa at se Altertavler og Prædikestole straale, som dengang de var nye. Naar de viste sig at skære fælt

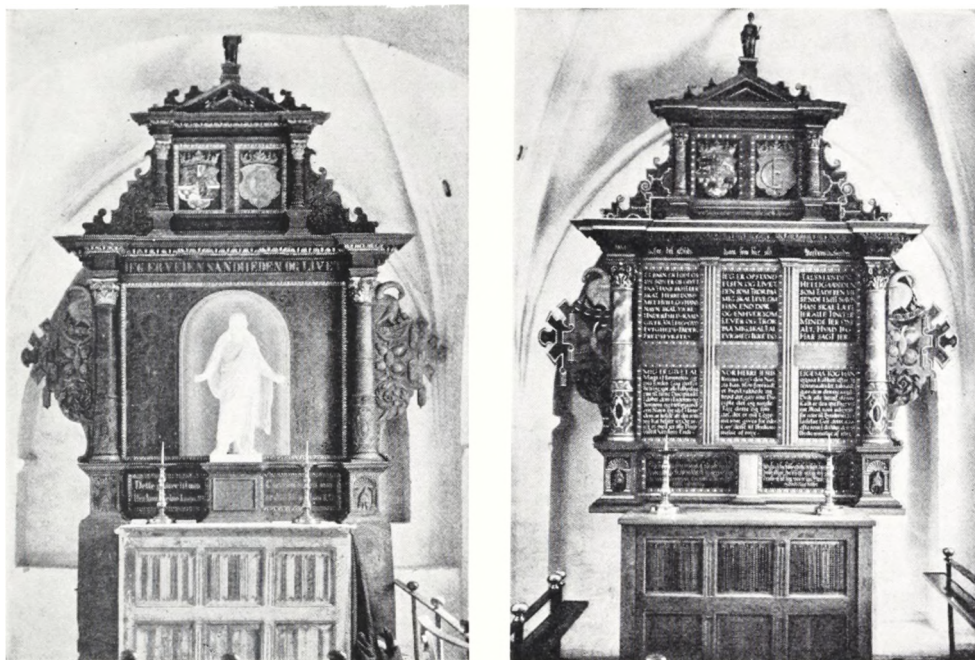

Fig. 4. En Altertavle i Højrenaissancelstil som den i Toksværd Kirke (Hammer H.) har Form som en klassisk Bygningsfacade, fordi Snedkeren søgte sine Forbilleder i Tidens illustrerede Arkitekturværker. I 1861 forstyrrede man den fine Opbygning ved at erstatte det oprindelige Storstykke med en Gengivelse af Thorvaldsens Kristus. 1954 søgte Arkitekt Marinus Andersen i Samarbejde med Kirkemaler Einar V. Jensen Harmonien genoprettet, dog uden at efterligne Renaissancens Profiler. Fot. G. A. Jensen, 1907. og E. V. Jensen, 1959.

i den moderne Beskuers Øjne, trøstede Historikeren ham med, at det var hans egen Skyld. Det moderne Slægtled kunde ikke se Tingene paa samme Maade, som Renaissance havde gjort. Dette er naturligvis sandt. Man var vant til krydret Kost paa Christian IV.s Tid; men Smagen var næppe ringere af den Grund.

Kunstarkæologen mente, at nu var man i hvert Tilfælde kommet den historiske Sandhed saa nær, som man kunde ønske, og faldt den ikke i Folks Smag, var det den, man maatte prøve paa at forbedre. Dette er imidlertid en vanskelig Opgave, og da Museet sjældent har ønsket og aldrig haft Midler til at gennemtvinge sine Synspunkter, greb man med Begærlighed en anden Udvej, som den stadig fremadskridende Afdækningsteknik aabnede. Det blev efterhaanden muligt at pille et Par af de yderste Lag Farver af og derefter fremdrage og istandsætte for Exempel en skikkelig og douce 1700-Tals Staf-fering, som umulig kunde vække Anstød. Denne Fremgangsmaade var ovenikøbet billigere, da Renaissancestafferingerne paa Grund af deres mange Metaller og Lazurer er meget komplicerede at genfremstille. Man imødekom med andre Ord – omend ofte med Sorg i Sinde – Menigmands Ønske om at

blive fritaget for alle de Bolchekulører, som Christian IV.s Samtid slugte med Begærlighed.

Skildret i meget grove Træk er dette Udviklings Stadium i Dag. Ved Prøverensningerne undersøger Konservatorerne Inventarets forskellige Farvelag, og paa Grundlag af en Vurdering af deres æstetiske Værdi og Bevarings-tilstand skønner man om, hvilket Lag man skal anbefale til Fremdraging og Istandsættelse. Det bliver sjældnere og sjældnere det oprindelige, og paa denne Maade har man efterhaanden nedsat Risikoen for Forfalskninger.

Uden Sorg har Museet givet Afkald paa at genfremstille de brogede Renaissancestafferinger. For det er slet ikke saa let at eftergøre dem, som vi indtil for ret nylig har troet.

Udforskningen af Maleriets Teknik har i de senere Aar vist, hvad Stilhistorikeren næppe har været tilstrækkelig opmærksom paa, at en Staffering fra Middelalder- eller Renaissancetid er Resultat af en saa kompliceret Fremgangsmaade, at den simpelthen ikke kan eftergøres med Held. Det er naturligvis muligt uden Besvær at kortlægge Farverne paa et gammelt Stykke Inventar, men man kan næsten aldrig med fuld Sikkerhed fastslaa, hvilke Farvestoffer og Bindemidler de gamle har brugt. Man kan ikke fremskaffe alle de gamle, ægte Materialer og forstaaer ikke længere at tilberede dem. Og i Maleriet er rødt nu engang ikke rødt, men mange Slags Farvestoffer i utallige Nuancer. Ivrigt for at være omhyggelige nok har man netop med Flid undgaaet at anvende de Farvestoffer, om hvilke man paa Forhaand vidste, at de forandrede sig med Tiden. Vi tør ikke engang haabe paa, at vore Restaureringer vil faa Patina.

Nu kan Læseren i høj Grad have Krav paa at faa at vide, hvilke Konsekvenser Nationalmuseet agter at drage eller i enkelte Tilfælde har draget af denne forholdsvis nye og – tror vi – bedre Erkendelse. Under Forsøget paa at formulere et Svar skal der ikke lægges Skjul paa, at heller ikke vor Generation har fundet de Vises Sten; nye Veje maa stadig søges.

Vore Kirker og deres Inventar er uden Tvivl bedre vedligeholdt end de fleste andre Landes, og det takket være Menighedsraadenes Omsorg og rigelige offentlige Midler til Restaurering; men mange Steder er det uskyldige, lidt tilfældige, men saa velgørende menneskelige Præg blevet afløst af almindelig Pænhed. Man har restaureret efter Recept og gør det stadig; fortsætter vi, bliver vore Kirker saa ens som Boliger i et Højhus. Skruphøvlen, der tager alle Knaster og Kanter, skulde være bandlyst fra Restaurators Værktøj.

Vi bør ved Behandlingen af vort Kirkeinventar for Fremtiden i nogle Tilfælde være mere tilbageholdende, i andre dristigere end vore Forgængere, forkaste alle halve Løsninger. I én Kirke vil en ægte Ruin være at foretrække fremfor en daarlig Efterligning; i en anden bør vi afstaa fra at ofre Masser

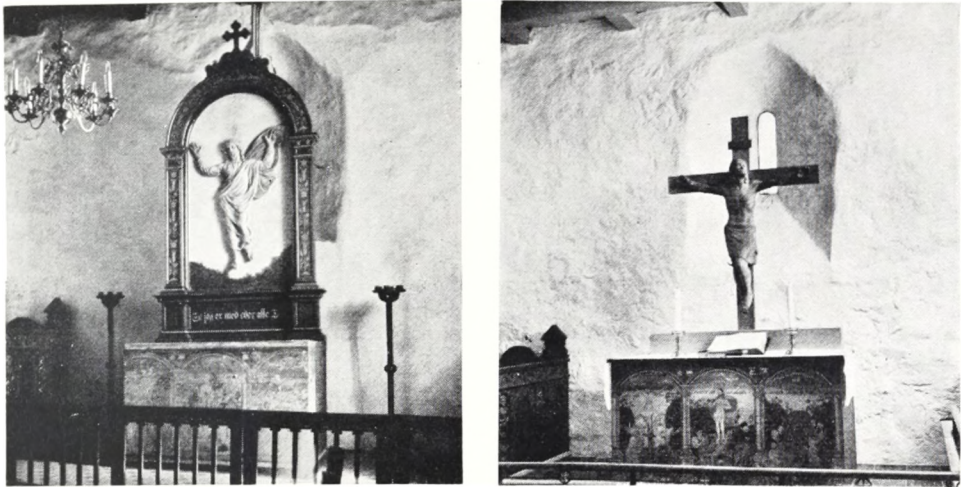

Fig. 5. Voer Kirkes Kor (Rougso H.) virker alene i Kraft af sine harmoniske Proportioner og raat behandlede Vægge saa smukt og stærkt, at Alterprydelsen fra 1878 med den svævende Christusfigur maatte forekomme svag og kraftesløs. Ved Restaureringen 1952 istandsatte Kirkemaler Johs. Th. Madsen det sart malede Alterbordspanel fra o. 1575, og Billedhugger Eigil Vedel Schmidt skar et Krucifiks, hvis Figur faar sin fine Form i det stærke Sydlys. Den skjuler ikke den grove, dybe Vinduesniche, men maaske burde det helt have været overladt Rummet at virke ved egne Midler. Fot. V. Hermansen, 1951. og O. Norn, 1953.

af Penge paa Fremdragning og Istandsættelse af en ligegyldig ældre Staffering og i Stedet male paa en frisk. Resterne af ældre Farvelag behøver ikke at forsvinde af den Grund. Vore Efterkommere kan drage dem frem, om de ønsker.

Naar Tilfældet drejer sig om et Epitafium, en Sidealtertavle eller et andet Stykke Inventar, som ikke er i Brug, men som er et rent historisk Minde, bestræber Museet sig for at faa Menighedsraadene til at indse det forkerte i at supplere og male til, hvad der er tilbage af gamle Farver. Enhver kan dog umiddelbart forstaa det forkastelige i at friske Skriften op i et gammelt Dokument. Mange af vore Epitafier for Exempel er jo for Dokumenter at regne, og hvad anstødeligt er der i Resultatet af Tidens Slid? Slid kan afsætte smukke Mærker og behøver ikke at være Forfald. Vanskeligere stiller Sagen sig unægteligt, naar det drejer sig om historisk Inventar, der stadig er i direkte Brug under Gudstjenesten. Her er Museet indstillet paa at skulle lempe sig efter de praktisk-liturgiske Krav. Men Ære tilkommer Menigheden paa Askø, som trofast har bevaret den gamle Skipperhelgen Nicolai paa deres Alterbord og tilmed afstaaet fra at lappe hans flossede og hullede Klædning ved den i 1955 stedfundne Konservering; ovenikøbet lod man alle Farver i Kirkerummet afstemme efter „Ruinen“ paa Alterbordet. Askø-Tavlens Konservering var en velkommen Sejr for „Museumslinien“. Og dennegang glæder vi os alle med rent Hjerte.

for haardt frem mod Kirkeinteriører, som malerisk set hang godt sammen, om det saa blot var i Kraft af en Omgang af den stærkt forkætrede Egetræsaadring. Piller man en Enkelthed ud af en saadan Helhed og underkaster den en moderne Restaurering, kan det paagældende Stykke Inventar nok vinde i Værdi i sig selv, men Helheden er brudt i Rummet. Iøvrigt ser man nu anderledes paa Egetræsmalingen, som udmærket godt kan have Kvaliteter. I 1957 har man i Haarslev Kirke ved en omhyggelig Afdækning genfremkaldt Prædikestolens Egetræsaadring!

Istandsættelse af Kirkeinventar stiller Museum og Menighedsraad overfor et Valg mellem maaske mange Muligheder; de afslører sig først under den grundige Forundersøgelse og har alle Krav paa at blive taget i Betragtning. Heri ligger det spændende. Ved Valget gælder ingen Forhaandsregel. Hver Mulighed maa bedømmes udfra de Forudsætninger, den indebærer i sig selv, og med skyldigt Hensyn til Omgivelsernes Krav (for Ex. Tilstedeværelsen af Kalkmalerier!). Hvad der er rigtigt i eet Tilfælde, kan være helt forkert i et andet. Men gennemspilles det hele Register lige fra den strengt „arkæologiske“ til den frie „kunstneriske“ Behandling, er der Haab om ikke blot at bevare, men at øge Mangfoldigheden. Kirkerne vil da fortsat ogsaa kunne yde Muserne Husly.

Et islamisk fabeldyr fra middelalderen

Af HALFDAN SIIGER

DET var en stor dag, da Ny Carlsbergfondet sidste efterår skænkede denne enestående og kostbare bronzeløve til Nationalmuseet. Det kan uden overdrivelse fastslås, at denne figur er det fineste enkeltstykke fra den nære orient, som Etnografisk Samling hermed besidder. Den islamiske kunst, iøvrigt så fattig på skulpturer af levende væsener, var med eet blevet repræsenteret på en ganske usædvanlig måde ved denne løve, der vil vække berettiget opmærksomhed ikke alene herhjemme, men også i internationale museums-kredse.

Tillige vil dette særprægede kunstværk, på mange måder et unicum inden for islamisk kunst, udgøre et værdifuldt bidrag til den videre forståelse af de samtidige kristne aquamaniler (vandkander) af løveform, der findes så talrigt i museets danske middelalder-samling. Vide kultur- og kunsthistoriske perspektiver åbner sig således ved denne storslåede gave.

Men lad os betragte figuren selv, og lad os, idet vi foreløbigt ser bort fra ejendommelige detaillier, begynde med helhedsindtrykket, det første og det sidste skridt til en kunstnerisk forståelse. Der er en massiv og sikker tyngde over denne mærkeligt flegmatiske løve. Hovedet er bredt, noget fladt, med store ovale øjne, en kort og fast næse, og en halvåben flab med tydelige hugtænder. Den fyldige, korte hals bæres af en tung krop, som hviler på fire lodrette, næsten stolpeagtige ben. Højt svinger den lange hale sig hen over ryggen for at ende med en elegant løftet dusk. Et særsyn af en stående han-løve i tung, nærmest urokkelig ro.

Kunsthistoriske sammenligninger lader næppe tvivl om, at figuren må hidrøre fra den nære orient fra omkring 1200 e. Kr. eller måske lidt tidligere, en broget og forvirret periode i Islams historie. Efter Muhammeds død i 632 bredte den af ham forkyndte religion, Islam, sig fra Arabien ud over vældige landområder med en i verdenshistorien ganske enestående kraft; så at sige hele den nære orient's kulturelle og religiøse forhold blev totalt forandret i løbet af et par århundreder. Mod vest nåede man hurtigt til Syrien og Mid-

Fig. 1. Det islamiske fabeldyr set skråt forfra.

delhavet, bredte sig videre sydpå over Ægypten og Nordafrika for i 711 at krydse Gibraltarstrædet, hvorefter man for mere end 700 år satte sig fast i Spanien. Mod øst besejrede man hastigt de sidste rester af Persiens sassanidiske dynasti, der siden det 3. århundrede havde haft magten. Derefter gled strømmen ind over Afghanistan med udløbere ind i Centralasien. Men naturligvis døde de gamle kulturer ikke ud med eet; meget levede videre under den officielle overflade, smeltede mere eller mindre sammen med Islam og satte sig mærkelige spor.

Imidlertid trængte omkring det 10. århundrede de tyrkiske Selchukker fra Centralasien mod vest ind over Afghanistan og Persien og nåede efterhånden helt frem til Middelhavskysten. Disse krigerfolk, der ofte blev fanatiske tilhængere af Islam, tilrev sig magten mange steder og oprettede lokale, selvstændige dynastier. Som en modgående bevægelse begyndte fra 1096 de kristne korstog til det hellige land for at fordrive muhammedanerne og genoprette de kristne riger, og gennem det følgende århundrede udkæmpedes mange og grusomme kampe på denne front. Således frembyder den kulturelle og religiøse baggrund for vor figur et broget billede med stærke brydninger mellem gamle kristne og hellenistiske traditioner på den ene side, og friske islamiske impulser på den anden.

I kunstens verden skaber Islam på mange områder sin egen stil, først og fremmest sin strålende ornamentik, hvis rige udvikling for en del kan forklares ved det religiøse forbud mod fremstilling af levende væsener, navnlig mennesker, der som skabt i Allahs billede ikke må reproduceres. Dette forbud overholdes dog langt fra over alt. Inden for den kunstgenre, vi her beskæftiger os med, skabtes der i kobber og bronze mange lamper, lysestager, vandpiber, skåle, fade, æsker, krukker, aquamaniler, røgelseskar og røgelsesbrændere, ofte med dyreornamenter, nogle i dyreform. Det er på denne baggrund vi må søge placeringen af vor bronzeløve.

Ved første øjekast passer den øjensynligt godt ind som en vandkande, rimeligvis til rituelt brug; den har mange lighedspunkter med udenlandske museers mere eller mindre naturalistiske, undertiden stilerede, bronzeløver, som bl. a. findes i Louvre, Metropolitan museet i New York, i Leningrad og Berlin. Lægger man fotografier af disse ved siden af vor løve, passer sammenligningerne i deres helhed. Alligevel er der noget særligt ved denne, som lader øjne en forskel. Vi må derfor gå over til en detailundersøgelse.

Allerede herved begynder billedet at flimre. Et lille hornet hoved af en okse springer frem fra flabens brede overlæbe; de stive stolpeagtige ben mangler ethvert præg af løvens muskuløse spændstighed, og hvad mærkeligere er, de flade poter har tydeligt fem kløer hver, mens intet medlem af kattefamilien har mere end fire kløer på hver pote; den unaturligt lange og for

Fig. 2. Gipsaftryk af ciselerede palmettemotiver på bronzefiguren fig. 1.

en løve meget tynde hale ender med en dyb for løver fremmedartet kløft. Og mens de på bringe, ryg, sider og ben ciselerede felter er prydet med palmettemotiver, velkendte inden for islamisk kunst, har de store rektangulære felter på hver side af kroppen et livfuldt billede af en hare.

Man studser. Der må ligge andet og mere i denne figur, end man umiddelbart skulle formode. For det første vækker det undren, at en kunstner fra et land, hvor løver dog ikke er ualmindelige, skulle indlade sig på anatomiske fejlagtigheder, uden at der skulle være en villet hensigt bag. Et særligt brugsformål kan naturligvis påvirke enhver fremstilling, men vel næppe på områder, hvor det er betydningsløst for formålet. Og dernæst flabens lille oksehoved og sidefelternes harer.

Lokket af disse mærkværdigheder drives vi ind i fornyede og minutiose undersøgelser. På halens spids skelnes en ciselering, der ligner et par øjne, som stirrer stift på beskueren. Uvilkårligt ledes man til at forestille sig hale-spidsen som et hoved, der hører sammen med den øvrige del af halen som en krop. Taget isoleret bliver man slået af en formodning om, at halen i virkeligheden skal forestille en slange. Men dersom halen ikke forestiller en løvehale, men en slange, hvad da med benene, der heller ikke ligner en løves ben?

Er det overhovedet en løve, eller er det noget andet og mere end en løve? Er det ikke snarere et af disse forunderlige blandingsvæsener, som vrimlede i

Fig. 3. Gipsaftryk af ciselerede haremotiver på bronzefiguren fig. 1.

middelalderens forestillingskreds, ofte overtaget fra oldtiden og gennem århundrederne videre udviklet til monstrøse fabeldyr?

Hvis dette er tilfældet, er vi inde i en rig zoologisk fantasiverden med talrige muligheder og mange uhyrligheder. Holder vi os til grundmotiverne: løve og slange, føres tanken uvilkårligt i retning af oldtidens kimære. Forestillingerne om kimæren er mangfoldige, og den er gerne fremstillet således, at hals og hoved af en buk stikker i vejret midt på ryggen af løvekroppen.

Løven som sejrherre over oxen er et gammelt motiv, kendt fra sumerisk og græsk kunst og fra Luristan; vaser med tyrehoveder som tud kendes fra ældre orientalsk og fra islamisk keramik (Jfr. bl. a. de danske Hamaudgravninger).

Formodningen om en kimære styrkes ved visse oldtidsberetninger om, at kimæren var udstyret med dragefødder, hvilket passer godt ind som tolkning af figurens mærkelige ben og fødder.

Således taler adskilligt for, at vi står over for et fantasidyr, et mærkværdigt sammensat væsen, langt fjernet fra nogen almindelig løve, men på sin vis en nyskabelse på grundlag af forskellige ældgamle fabeldyr. Dateringen til omkring 1200 vidner om, hvor levende disse forestillinger endnu var på denne tid.

Da en ret stor, rund åbning i dyrets bug vanskelig lader sig forlige med figurens praktiske anvendelse som vandkande, føres man naturligt i retning af ideen om en røgelsesbrænder. Røgelsesmaterialet er da vel lagt ind i dyret gennem åbningen i bugen, og selve røgelsen har stået som skyer ud gennem

munden. Kemiske undersøgelser af udskrabninger fra figurens indre viser, at de indeholder kulstof, dog kun i så små mængder, at man intet afgørende kan sige, hverken til den ene eller den anden side. Imidlertid passer tanken om en røgelsesbrænder på en ejendommelig måde med oldtidsberetninger om, at kimæren spyede ild, her altså røgelse. At løvefigurer har været anvendt som røgelsesbrændere kendes fra samtidige bronzeløver.

Vi vil derfor formode, at denne bronzefigur hidrører fra den islamiske middelalder, fra ca. 1200 eller lidt tidligere, at den stammer fra persiske eller selchukkiske kredse, og at den med rødder i oldtidsforestillinger gengiver et fantastisk blandings- og fabelvæsen, komponeret over løven som hovedmotiv og med drage og slange som bimotiver, altså sandsynligvis en kimære. Den har rimeligvis været brugt rituelst som røgelsesbrænder.

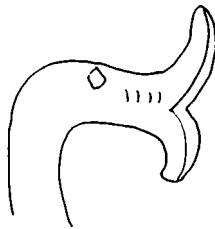

Fig. 4. Fabeldyrets
hale-afslutning set fra
siden, med øje
(tegning af H. Ørsnes).

En hjertig tak rettes til prof. dr. phil. P. J. Riis, museumsdirektør, dr. phil. Vagn Poulsen, afdelingsleder, dr. phil. Søren Tuxen, og til konservator, bronzestøber William Larsen for råd og vink, samt til civilingeniør, dr. techn. h. c. Paul Bergsøe for analyse af bronzedudskrabninger.

